

בן־גוריון ומאמרי ס. ש. יריב: אידאולוגיה כמסווה לפוליטיקה

טל אלמליח, דני גוטוויין

תקציר

מאמר זה עוסק בסדרת מאמרים שנשאה את הכותרת 'על הקומוניסם והציונות של "השומר הצעיר"' שכתב דוד בן־גוריון בשם העט ס. ש. יריב, בחודשים ינואר-אפריל 1953. בסדרה תקף בן־גוריון את הנהגת מפ"ם והאשימה כי אהדתה לברית המועצות גוברת על נאמנותה לציונות. המחקר הקיים מפענח את נסיבות פרסום הסדרה כמהלך חינוכי־אידאולוגי, שהיה חלק מהמאבק שניהל בן־גוריון עם מפ"ם על לב הנוער הישראלי, ואולם הסבר זה אינו עומד במבחן הביקורת. אנו טוענים, מנגד, כי בסדרת המאמרים ביקש בן־גוריון למצב אותו ואת מפא"י בתור אויבי הסטליניזם והקומוניזם ולהציגם כגשר הבטוח היחיד בין ישראל והציונות ובין ארצות הברית והמערב. מיצוב זה נועד לשרת שני מאבקים פוליטיים שניהל בן־גוריון באותה עת: האחד מימין – עם הציונים הכלליים, שאיימו על ההגמוניה של מפא"י במחצית הראשונה של שנות החמישים, בין השאר באמצעות הצגתה כבולשוויקית; והאחר משמאל – עם חוג המעורר במפא"י, שביקר את דפוסי שלטונו מתוך תפיסת עולם חלוצית־סוציאליסטית.

מילות מפתח: דוד בן־גוריון, חוג המעורר, מאיר יערי, מפא"י, מפ"ם, משפטי פראג, ס. ש. יריב, עלילת הרופאים, הציונים הכלליים

מבוא

בחודשים ינואר-אפריל 1953, בשם העט ס. ש. יריב, פרסם דוד בן־גוריון ביומון ההסתדרות **דבר** סדרה של תשעה מאמרים שנשאה את הכותרת 'על הקומוניסם והציונות של "השומר הצעיר"'. הסדרה יוחדה למתקפה על מסגרותיו השונות של השומר הצעיר: המפלגה, מפ"ם; התנועה הקיבוצית, הקיבוץ הארצי; ותנועת הנוער השומר הצעיר; לשם קיצור, יכוננו שלושת הגופים הללו להלן השומר הצעיר. טענתו העיקרית של בן־גוריון הייתה כי אהדתו של השומר הצעיר לקומוניזם, לברית המועצות ולסטלין עמדה בסתירה לאינטרס היהודי, הציוני והישראלי!¹

1 ס. ש. יריב, 'על הקומוניסם והציונות של "השומר הצעיר"', **דבר**, 23.1.1953, 30.1.1953, 6.2.1953, 13.2.1953, 27.2.1953, 6.3.1953, 13.3.1953, 5.4.1953.

מאמרי בן-גוריון שילבו בין לעג ארסי לזלזול פטרוני, ויוסף גורני הגדיר את סגנונם "סדו-פוליטי": התעללות בהשקפת עולמו של היריב ההיסטורי אשר נקלע למבוכה פוליטית ורעיונית קשה.² לא הייתה זו הפעם הראשונה שבן-גוריון השתמש בסגנון הסדו-פוליטי במאבקיו נגד יריביו הפוליטיים.³ במקרה הנדון ניצל בן-גוריון את מבוכתו של השומר הצעיר לנוכח משפטי פראג. אחד הנידונים במשפטי ראווה סטליניסטיים אלו היה מרדכי אורן, חבר הנהגת השומר הצעיר, שהואשם בבגידה בקומוניזם בשירות הציונות,⁴ והדבר הציב את הנהגת התנועה בסתירה בין נאמנות לציונות ובין אהדה לברית המועצות. מבוכתו של השומר הצעיר גברה בזמן פרסום סדרת המאמרים בשל 'עלילת הרופאים', מותו של סטלין וניתוק יחסיה של ברית המועצות עם ישראל.⁵ בהמשך אותה שנה קיבץ בן-גוריון את המאמרים לספרון על הקומוניסטים והציונות של השומר הצעיר שראה אור בהוצאת מפא"י (להלן על הקומוניסטים).⁶

המאמץ הניכר שהשקיע בן-גוריון בכתיבת על הקומוניסטים מלמד כי הוא ראה בפרסום סדרת המאמרים חלק ממהלך פוליטי רחב, ואולם טיבו של מהלך זה נותר בגדר חידה ומוסיף לעורר תמייה. המחקר עמד על הקושי לזהות את ההיגיון שהנחה את בן-גוריון והצביע בהיסוס על כמה סיבות אפשריות לפרסום הספרון. לפי הסברים אלו, מתקפת התעמולה של בן-גוריון הייתה צעד מקדים למאבקים פוליטיים וחינוכיים שהוא התעתד לזוּם כדי לשמר את ההגמוניה של מפא"י ולכבוש את לב הנוער הישראלי בתנאים המשתנים של עידן הממלכתיות והמדינה, ולשם כך סימן את השומר הצעיר בתור היריב האידאולוגי המרכזי של מפא"י.⁷ אולם הסבר אידאולוגי זה עומד בסתירה למציאות הפוליטית ששררה בשנים 1952-1953, שבהן נחלש מאוד מעמדם של השומר הצעיר ומפ"ם.⁸ זאת ועוד, גם

- 2 יוסף גורני, 'סבא היריב: דוד בן-גוריון ויחסו אל הקומוניזם', קשר, 36 (2007), עמ' 49.
- 3 דוד בן-גוריון, תנועת הפועלים והרוויזיוניסמוס, מנהלת הליגה העולמית למען ארץ-ישראל העובדת, תל אביב תרצ"ג; הנ"ל, שאלות הביטחון וענייני השעה, במערכה, א, עם עובד, תל אביב 1957, עמ' 69-87; הנ"ל, דברים כהווייתם, עם הספר, תל אביב 1965.
- 4 'הנוסח המדויק של עדות אורן', דבר, 1.12.1952; יחיעם ויץ, 'מחלוקות פוליטיות ואידאולוגיות: משפטי פראג והוויכוח על הסכם השילומים', בתוך: בנימין נויברגר (עורך), ישראל בעשור הראשון, יחידה 10, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2001, עמ' 88-91, 103-107.
- 5 על עלילת הרופאים ראו בהמשך הדברים; סטלין מת ב-5.3.1953 ומותו גרם זעזוע רב בעולם הקומוניסטי; ניתוק היחסים הדיפלומטיים עם ישראל התחולל לאחר שב-9.2.1953 ביצעו פעילים של מחתרת צרפין פיגוע בצירות ברית המועצות בתל אביב. היחסים חודשו ביולי 1953, אך נותקו סופית לאחר 1967.
- 6 ש. יריב, על הקומוניסטים והציונות של השומר הצעיר, הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב 1953.
- 7 אלי צור, 'בדידות המנהיג הזקן', הציונות, כב (2000), עמ' 283-310.
- 8 הנ"ל, נופי האשליה: מפ"ם 1948-1954, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 1998; הנ"ל (עורך), לא יוכלו בלעדינו: עמדות מפ"ם בשאלות חוץ וביטחון 1948-1956, יד יערי, גבעת חביבה ויד טבנקין, רמת אפעל 2000.

המחקר הקיים מכיר בכך שבמהלכים עתידיים אלו לא היה כל חדש, והם אפיינו את דרכו של בן-גוריון זה עשור לפחות.⁹

הטענה במחקר הנוכחי היא שאת מניעיו של בן-גוריון יש לבקש באתגרים הפוליטיים שעמם הוא התמודד בחורף 1952-1953, ולא בתכניותיו העתידיות. טענה זו נשענת על הנחותיה של אסכולת קמברידג' בחקר תולדות המחשבה המדינית וההיסטוריה האינטלקטואלית בכלל, שלפיה יש להבין את כתבי ההוגים השונים על רקע ההקשר המדיני – הפוליטי, הכלכלי, החברתי – שבו הם נכתבו.¹⁰ אנו סבורים כי גישה זו תקפה גם לניתוח כתיבה עיתונאית, ובייחוד פובליציסטיקה, שמתייחסת לכאן ועכשיו. לפיכך בחנו את טיעונו של בן-גוריון לא רק מצד תוכנם הרעיוני, אלא בעיקר מתוך הקשריהם הפוליטיים בני זמנם.¹¹ על בסיס ניתוח זה נציע להלן הסבר חלופי לגורמים לפרסום על הקומוניזם: לטענתנו, מבחינה אידאולוגית בן-גוריון תקף את השומר הצעיר משמאל, ואילו מבחינה פוליטית כוון הספרון נגד מפלגת הציונים הכלליים מימין – בתגובה להתחזקות הניכרת בבחירות לרשויות המקומיות בנובמבר 1950 ובבחירות לכנסת השנייה ביולי 1951, שאילצה את בן-גוריון לצרף מפלגה זו לקואליציה בדצמבר 1952.

הישגי הציונים הכלליים ניזונו במידה רבה מן המיאוס שעורר הדימוי ה'בולשביקי' של שלטון מפא"י. מיאוס זה הועצם מן המחסור שיצרה מדיניות הצנע ומן הפיקוח החודרני שליווה את תקנות הקיצוב, לצד טענות לשחיתות בממסדים הממלכתיים וההסתדרותיים ולגהנתנות של בכירים במפא"י, אשר לא עלו בקנה אחד עם האתוס החלוצי שהטיפה לו המפלגה. כדי להתמודד עם האתגר שהציבה התחזקות הציונים הכלליים לשלטון מפא"י, בייחוד לאחר צירופם המאוּלץ לקואליציה בדצמבר 1952, ניצל בן-גוריון את גל האנטישמיות שהתפתח בגוש הסובייטי ב-1952-1953 ויזם את המתקפה על השומר הצעיר. המתקפה נועדה למצב אותו ואת מפא"י בתור אויבי הסטליניזם והקומוניזם ולהציגם בתור הגשר הבטוח היחיד בין ישראל והציונות ובין ארצות הברית והמערב, ובכך לערער את טענת הציונים הכלליים כי המפתח לקשר זה מצוי בידם. עוד נטען להלן כי בעל הקומוניזם התמודד בן-גוריון גם עם מבקריו במפא"י, ובמרכזם חוג המעורר, שמתוך תפיסת עולם חלוצית-סוציאליסטית יצא נגד המיסוד ההיררכי-בירוקרטי שאפיין אז את התנהלותה של מפא"י.¹²

9 צור, 'בדידות המנהיג הזקן'; על מהלכיו של בן-גוריון בתחום החינוכי-אידאולוגי ראו: פולה קבלו, 'אזרחים מתבגרים: כינוס התלמידים בשיד מוניס: התנגשות, דיאלוג ומפגש', ישראל, 4 (2003), עמ' 123-154.

10 על אסכולת קמברידג' ראו: Garry Browning, *Quentin Skinner, the Cambridge School, 'Contextualism' and the Question of Interpretation*, Oxford University Press, Oxford 2016, pp. 67-92.

11 לשימוש קודם שלנו בהנחות אלו ראו: דני גוטוויי, 'שלילת הגולה, כור היתוך ורב תרבותיות: בין אידיאולוגיה לאתוס', בתוך: ניר מיכאלי (עורך), *כן בבית ספרנו: מאמרים על חינוך פוליטי*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2014 עמ' 210-233; טל אלמליח, *אנשי האתמול: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר ומפ"ם 1956-1977*, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והאוניברסיטה הפתוחה, קריית שדה בוקר ורעננה 2018, עמ' 120-158.

12 על חוג המעורר ראו: אבי בראלי, *מפא"י בראשית העצמאות, 1948-1953*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007, עמ' 201-254.

לשאלת המניע לכתיבת על הקומוניסם

בעל הקומוניסם תוקף בן-גוריון את הנהגת השומר הצעיר בשל 'דו־פרצופיות אידיאולוגית' ששלטה בעמדותיה הסותרות כלפי הגוש הסובייטי בכלל ובשל 'המוסר ההוטנטוטי' שנחשף ביחסה של התנועה למשפטי פראג בפרט.¹³ משפטי פראג היו משפטי ראווה שנערכו כחלק ממסע הטיהורים הסטליניסטי נגד הנהגת המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית. המשפטים היו בעלי אופי אנטישמי בולט: 11 מתוך 14 הנאשמים, ובראשם רודולף סלנסקי, מזכ"ל המפלגה, היו יהודים. הם הואשמו בבגידה בקומוניזם ובשיתוף פעולה עם המערב, באמצעות קשר עם ארגוני 'הציונות הבינלאומית'.¹⁴ בין הנאשמים היה גם מרדכי אורן, חבר קיבוץ מזרע, מאנשי השורה השנייה של הנהגת השומר הצעיר, ששהה באותו זמן בפראג, והודה, אחרי עינויים, כי פעל נגד מדינות הגוש הסובייטי בשירות המודיעין הבריטי וארגונים ציוניים בין-לאומיים.¹⁵ הנהגת השומר הצעיר תמרנה בין צידוק משפטי פראג והטרור הסטליניסטי והצגתם בתור התגוננות ראויה של המשטרים הקומוניסטיים נגד חתרנות המערב ובין כפירה באשמת אורן והצגת העמדתו לדין כטעות, שעוד הייתה עתידה לדבריהם להתבהר. ההגנה על עמדה מורכבת זו נעשתה קשה יותר כאשר ב-13 בינואר 1953 - כעשרה ימים לפני פרסום המאמר הראשון בסדרת על הקומוניסם - נודע על 'עלילת הרופאים', עלילה אנטישמית שטפלה על קבוצה של תשעה רופאים, מהם שישה יהודים, אשמה של מזימה להרעיל את סטלין ואת ראשי השלטון הסובייטי בשליחותם של ארגונים יהודיים וציוניים.¹⁶ מתקפתו של בן-גוריון הגיעה לשיאה בהטלת ספק בנאמנות השומר הצעיר למדינה.¹⁷ חשד זה נחשב סכנה ממשית למעמד הציבורי של השומר הצעיר, והצורך להתגונן מפניו הוביל את מנהיגה מאיר יערי לפרסם סדרה של ארבעה מאמרי תשובה ארוכים בעל המשמר, שנשאו את הכותרת 'אויבם - הסינתזה בין ציונות חלוצית לסוציאליזם מהפכני', ובהם הוא הדף את האשמותיו של בן-גוריון.¹⁸

הסגנון ה'סדו־פוליטי' של על הקומוניסם, הלעג הארסי וההאשמה בבגידה היו יוצאי דופן בחריפותם גם על רקע כתיבתו הפולמוסית הנוקבת של בן-גוריון נגד מפ"ם באותן שנים, ולכן עוררו תהיות בנוגע למטרותיו. במחקר המקיף ביותר שנכתב עד כה על אודות על הקומוניסם עמד אלי צור על הקושי לברר את מניעיו של בן-גוריון בפרסום המאמרים וציין כי טיב המניעים 'לא הובן בידי בני התקופה', בין השאר בשל הפער בין 'המטרות

13 יריב, על הקומוניסם, עמ' 4.

14 ברכה אשל, 'מבוא', בתוך: עמנואל מלצר (עורך) משה סנה, כתבים: 1948-1954, ג, עם עובד ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1999, עמ' 25.

15 'הנוסח המדויק של עדות אורן', דבר, 1.12.1952; 'אורן לסופר "דבר": אשמת הריגול - עלילה', שם, 14.5.1956.

16 תיאודור פרידגוט, "קשר הרופאים": הרקע החברתי, הפוליטי והכלכלי, קורות, 18 (2007), עמ' 53-66.

17 יריב, על הקומוניסם, עמ' 84.

18 מאיר יערי, 'אויבם - הסינתזה בין ציונות חלוצית לסוציאליזם מהפכני', על המשמר, 27.2.1953, 17.4.1953, 27.3.1953, 20.3.1953.

המוצהרות' של הסדרה ובין 'יעדי האמת' שלה, שהיו לשיטתו ניסיון 'לעצב את החברה הישראלית מחדש כשסוכן המהפכה הוא הנוער'.¹⁹ לדברי צור,

השילוב בין הרטוריקה הפולמוסית לבין הצעדים המעשיים מוכיח בעליל כי בפן החינוכי היה טמון היעד האמיתי של **על הציונות ועל הקומוניסטים של השומר הצעיר**. הפן החינוכי היה החלק הגלוי של ניסיונו המהפכני לשנות את כללי המשחק הפוליטי בארץ, כללים שעוצבו בימי היישוב ולא תאמו את צורכי מדינת ישראל. חיבור היעדים הפוליטיים הגלויים למסר החינוכי התמים לכאורה, הסתיר את המגמות הפוליטיות והרעיוניות ארוכות הטווח הטמונות בו.²⁰

גם יוסף גורני תמה 'מה הניע את דוד בן-גוריון להיכנס לפולמוס אידיאולוגי פובליציסטי פומבי עם מפלגה יריבה, מעשה שהיה יוצא דופן ויחיד במינו לגבי ראשי ממשלה במדינות דמוקרטיות באותה עת'.²¹ להשערותו של גורני, ייתכן שבן-גוריון ראה במשפטי פראג הזדמנות לממש סדר יום מוקדם שלו: אפשרות 'לערוך חשבון היסטורי עם הנטיות הפרו-סובייטיות של השומר הצעיר' – בשל דאגתו מפני 'המטען הרעיוני האנטי-ציוני, לדעתו, שמביאים אתם חניכי השומר הצעיר עם גיוסם לצבא' וכן בשל החשד שקינן בו '[כי] יש המשתעשעים ברעיונות של הפיכה פוליטית' במפ"ם. כמו צור, גם גורני סבור כי אחת המטרות של פרסום **על הקומוניסטים** הייתה 'ראייתו את הנוער כאחת האליטות החלוציות שיובילו את "המהפכה הממלכתית" הציונית במדינת ישראל'.²² ואולם ממאמרו של צור עולה כי מגמות חינוכיות ופוליטיות אלו והמאבק להגשמתן אפיינו את מדיניותו של בן-גוריון קרוב לעשור קודם לכן,²³ והדבר מותיר את שאלת המניע לכתיבתם ומטרת פרסומם בעינה.

יתר על כן, בחורף 1952-1953, בניגוד לעמדתה של מפ"ם, הצליח בן-גוריון לקדם את חקיקת חוק החינוך הממלכתי. החוק נכלל בקווי היסוד של ממשלת הקואליציה שהוא הקים בדצמבר 1952 עם הציונים הכלליים, הפרוגרסיבים והפועל המזרחי, ובעקבותיו בוטל זרם העובדים.²⁴ הישגיו של בן-גוריון במאבק על מגמות החינוך, בעצם הימים שנכתב ופורסם **על הקומוניסטים**, מעוררים ספק אם הוא נזקק למאבק פובליציסטי כדי לקדם את מדיניות החינוך שלו. עולה שאם בן-גוריון 'הסתיר' את מגמותיו הפוליטיות, ואם לפרסום הסדרה היה יעד סמוי, אשר אינו מתבהר מתוכן המאמרים ומטרותיהם המוצהרות, כמו שצור סבור, בצדק, הרי גם הוא אינו מצביע על יעד זה. להלן ננסה לבחון מה היו עשויים להיות 'יעדי האמת' שהניעו את בן-גוריון לכתיבת **על הקומוניסטים**.

19 צור, 'בדידות המנהיג הזקן', עמ' 283-284.

20 שם, עמ' 300.

21 גורני, 'סבא היריב', עמ' 49.

22 שם, עמ' 54.

23 צור, 'בדידות המנהיג הזקן', עמ' 298.

24 צבי צמרת, **עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות**, המרכז למורשת בן-גוריון,

קריית שדה בוקר 1997, עמ' 236-238.

התדרדרות מעמדה של מפ"ם

הדמיון במסקנותיהם של צור ושל גורני בדבר המגמות הפוליטיות והחינוכיות שעמדו בבסיס על הקומוניסטים מבוסס על מכנה משותף מתודולוגי: שניהם סבורים כי את הגורמים לפרסום המאמרים יש לאתר לא במציאות בת זמן כתיבתם, אלא בתכניותיו של בן-גוריון לעתיד.²⁵ צור רואה בכינוס נוער ארצי שיזם בן-גוריון ביוני 1954 את הבשלת המהלך שהחל בעל הקומוניסטים כשנה וחצי קודם לכן.²⁶ גם גורני סבור כי כינוס זה מחזק את הנחתו שבבסיס פרסום סדרת המאמרים עמד חשש מפני ההשפעה השלילית של ראשי השומר הצעיר על הנוער, שבן-גוריון תלה בו תקוות להובלת מהפכת הממלכתיות.²⁷ צור רואה את על הקומוניסטים גם בהקשר של תכניותיו הפוליטיות של בן-גוריון לקראת הבחירות לכנסת השלישית: הקמת חזית על-מפלגתית – בשם חזית עממית – שתקטין את סיכויי בחירתן של המפלגות הקטנות ותקדם את רעיון הממלכתיות.²⁸

נראה כי לא בכדי צור וגורני תולים את פרסום על הקומוניסטים במהלכים עתידיים של בן-גוריון משום שהניסיון להבינו על רקע זמנם אכן מעורר קושי ממשי. בראשית 1953 נמצא הקיבוץ הארצי בשפל הפוליטי והרעיוני העמוק ביותר מאז ייסודו. הגורם הראשון לכך היה הירידה בהשפעתה הציבורית של מפ"ם. המפלגה הוקמה בינואר 1948 מאיחוד בין הקיבוץ המאוחד ובין הקיבוץ הארצי ושלוחותיהם העירוניות, בתקווה לתרגם להישגים אלקטורליים את ההון הסמלי הניכר שלה כמפלגת הפלמ"ח, הלוחמים, ההתיישבות העובדת, לוחמי הגטאות וסופרי דור תש"ח, שהיה לה גם ייצוג נכבד בפקוד הצבאי במלחמת העצמאות. בבחירות לכנסת הראשונה, שנערכו בינואר 1949, קיבלה מפ"ם 64,018 קולות; אלה תורגמו ל-19 מנדטים²⁹ – הרבה פחות מציפיות הנהגתה,³⁰ ואף פחות מתחזיתו של בן-גוריון כי המפלגה תזכה ב-100,000 קולות,³¹ שהיו עשויים להעניק לה כ-28 מנדטים.³² אורי יזהר מציין כי מפ"ם, 'שציפתה ליותר, היתה מאוכזבת',³³ ואלי צור מדגיש כי הפער בין הציפיות לתוצאות 'הכה את המפלגה בתדהמה'. לדבריו, 'האכזבה מהצבעת העולים סימלה את קץ החלום להיות אלטרנטיבה פוליטית למפא"י'.³⁴ בימי הכנסת הראשונה

25 שם, עמ' 283.

26 שם, עמ' 298.

27 גורני, 'הסבא יריב', עמ' 54-55.

28 צור, 'בדידות המנהיג הזקן', עמ' 297.

29 אתר הכנסת, 'תוצאות הבחירות לאסיפה המכוננת'.

30 <https://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/ElectionsResultsI.aspx> (אוחזר ב-4.1.2022).

31 אביבה חלמיש, מאיר יערי: האדמו"ר ממרחביה – שנות המדינה, עם עובד, תל אביב 2013, עמ' 36-37.

32 צור, נופי האשליה, עמ' 82.

33 למנדט נדרשו 3,592 קולות. ראו הערה 29, 'תוצאות הבחירות לאסיפה המכוננת'.

34 אורי יזהר, בין חזון לשלטון: מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון בתקופת היישוב והמדינה, יד טבנקין,

רמת אפעל 2005, עמ' 89-90.

34 צור, נופי האשליה, עמ' 82.

הצטרף לסייעת מפ"ם חבר הכנסת אליעזר פרמינגר, נציג הקומוניסטים העבריים, שפרש מן המפלגה הקומוניסטית מק"י,³⁵ ומספר חברי הכנסת שלה עלה לעשרים. בבחירות לכנסת השנייה, ביולי 1951, איבדה מפ"ם רבע מכוחה וקיבלה 15 מנדטים. מפא"י, לשם השוואה, איבדה מנדט אחד בלבד וירדה מ-46 מנדטים בכנסת הראשונה ל-45 בכנסת השנייה. יתר על כן, באותן בחירות איבדה מפ"ם את מקומה בתור המפלגה השנייה בגודלה בכנסת לציונים הכלליים.³⁶ לצד הקושי לגייס תמיכה בקרב ציבור העולים, שחלקו באוכלוסיית ישראל הלך וגדל, מציין אורי יזהר, בין הסיבות לאובדן הקולות, גם את הקושי שיצר 'דימוי ציבורי לא ברור שנבע מן הוויכוח הפנימי' בשאלת היחס אל הגוש הסובייטי, 'שממנו נשכרו מפא"י מימין ומק"י משמאל'.³⁷ יתר על כן, בעת כהונתה של הכנסת השנייה, כמו שציין בן-גוריון, מ-15 חברי הכנסת של מפ"ם 'נשרו בינתיים חמישה, תחילה קבוצת ליבשיץ ועכשיו קבוצת סנה'.³⁸ נוסף על כך, בשנים ההן כבר החל להיווצר קרע פנימי בין השותפות במפ"ם – השומר הצעיר ואחדות העבודה, והדבר הביא לפילוגה בשנת 1954. השפל במעמד השומר הצעיר נבע גם מהחרפת האיום שהציב משה סנה על הלכידות הפנימית של הקיבוץ הארצי בעקבות משפט אורן. סנה הצטרף למפ"ם דרך אחדות העבודה, אך עד מהרה חבר לשמאל במפלגה ואתגר את ההנהגה ההיסטורית של השומר הצעיר, בראשות מאיר יערי ויעקב חזן. כמקובל באותם ימים, המאבק התנהל בקודים אידאולוגיים: לצד נאמנותו של יערי לברית המועצות, הוא דבק בחפותו של אורן, ואילו סנה טען כי הנאמנות למחנה הסוציאליסטי מחייבת להכיר באשמתו. בזמן פרסום על הקומוניסטים סולק סנה ממפ"ם והקים את 'רשימת השמאל', בדרך לחבירה למק"י.³⁹ אביבה חלמיש מסבירה כי יערי הודאג מההשפעה שרכש סנה 'בבית פנימה, בחלק השומרי של המפלגה ובייחוד בקיבוץ הארצי', והשפעה זו נעשתה איום של ממש משחבר סנה ליעקב ריפתין, מראשי הקיבוץ הארצי.⁴⁰ על עוצמת הסכנה שראתה ההנהגה ההיסטורית של השומר הצעיר בסנה, ובעיקר בשותפיו בקיבוץ הארצי, מלמד המאבק הנוקשה שהיא ניהלה בשנות החמישים בגילויי ההשמאלה בקיבוץ התנועה,⁴¹ ששיאו היה בפירוקו של קיבוץ הראל, כפי שמציין דורון נדיב.⁴²

- 35 כרמית גיא, חלום ושבר: סיפורם של הקומוניסטים העבריים, 1943-1949, כתר, בן שמון 2005, עמ' 270-272.
- 36 חלמיש, מאיר יערי, עמ' 59.
- 37 יזהר, בין חזון לשלטון, עמ' 113.
- 38 יריב, על הקומוניסטים, עמ' 30.
- 39 אשל, 'מבוא', עמ' 23-33.
- 40 חלמיש, מאיר יערי, עמ' 66-67.
- 41 דורון נדיב, 'ההתמודדות של הנהגת הקיבוץ הארצי והנהגת הקיבוץ המאוחד וההנהגות המקומיות בקיבוצים עם גילויי ההשמאלה 1948-1956', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2017.
- 42 הנ"ל, 'פרשת קיבוץ הראל: קונפליקט ומשבר בין הקיבוץ להנהגת הקב"א, 1952-1955', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007.

בן-גוריון הבין את גודל האיום שהציב הוויכוח בשאלת היחס לברית המועצות על לכידותו של הקיבוץ הארצי. לפיכך הוא הקפיד ללבותו ופתח את כל אחד מפרקי על הקומוניסם במובאות שחשפו את הסתירות האידאולוגיות בעמדת השומר הצעיר, אשר ערערו אותו פנימית והחלישו אותו פוליטית.⁴³ בה בעת טרח בן-גוריון להבחין בין מפ"ם ובין הקיבוץ הארצי ותנועת הנוער השומר הצעיר. הוא הדגיש את הזיקה בין המבוכה האידאולוגית לחולשה הפוליטית של מפ"ם, שלדבריו הייתה 'מפלגת טלאים', הנתונה בתהליך התפוררות פנימית.⁴⁴ לדבריו, מפ"ם היא 'מפלגה מסוכסכת, שוקעת, השרויה בתהליך של התנוונות מתמדת. [...] התגלגלותה של מפלגה זו במדרון לא תופסק עד שתגיע לתהום, ואולי – עד שתבלע בתוכה'. לכן 'סכנת ההשתלטות של מפ"ם היא רחוקה, ואפשר להגיד – נמנעת'.⁴⁵

להבדיל ממפ"ם, בן-גוריון קבע כי תנועת הנוער השומר הצעיר וקיבוצי הקיבוץ הארצי היו עמידים יותר – ארגונית, רעיונית וחינוכית – בפני תעוועי דרכה של הנהגתם. כך, השומר הצעיר 'אינו סובל כמעט מתהליך ההתפוררות העובר על מפ"ם',⁴⁶ הוא 'גרעין [...] מוצק שיעמוד עד עת קץ' בזכות מבנהו הפנימי.⁴⁷ לכן לדבריו 'אין כל יסוד להניח שהקולקטיב של השוה"צ יתפוגג, והוא היטיב להעריך' [כ]ן חזקה על ריפתיו, פרי ושאר חבריהם "השמאליים" שיעדיפו שלמות הקיבוץ-הארצי וצרכיו המעשיים התלויים בתנועה הציונית'.⁴⁸

ואולם דווקא לשיטתו של בן-גוריון, הבחנתו בין השומר הצעיר ובין מפ"ם נטולה ערך מבחינה פוליטית, שכן לדבריו מפ"ם 'בעצם אינה אלא השומר הצעיר',⁴⁹ ו'השומר הצעיר, הכוח העיקרי בקרב מפ"ם'.⁵⁰ לפיכך, הדגיש, 'גם במצבה הירוד'⁵¹ נזקה של מפ"ם הוא בתחום החינוך, שכן 'עדין יש משקל לא-קל לדברי מפ"ם בקרב הנוער'.⁵² עוד הדגיש בן-גוריון – 'ואם גם יפרדו ממנו כל שותפיו – אין לזלזל בכוחו ובערכו' של השומר הצעיר,⁵³ ולכן, הזהיר, 'טועים כל אלה שמפחיתים את הסכנה המוסרית, הרעיונית והמדינית של מפ"ם' בשל התפוררותה, שכן 'אין להתייחס בביטול לתורתו ולהטפתו של השומר הצעיר אף-על-פי שהן מלאות סתירות כרימון'.⁵⁴

43 למשל: יריב, על הקומוניסם, עמ' 10.

44 שם, עמ' 31, 105.

45 שם, עמ' 28.

46 שם, עמ' 30.

47 שם, עמ' 31-32.

48 שם, עמ' 11.

49 שם, עמ' 32.

50 שם, עמ' 30.

51 שם, עמ' 28.

52 שם, עמ' 32.

53 שם, עמ' 31.

54 שם, עמ' 32.

נראה אפוא כי במקום להסביר מדוע פרסם בן-גוריון את **על הקומוניזם**, אימץ המחקר את טיעונו של בן-גוריון, כי אף שמפ"ם אינה איום פוליטי, השומר הצעיר, גורם הכוח המרכזי בתוכה, הוא סכנה לחינוך הנוער. המחקר הקיים נמנע מלהתמודד עם כשליו של טיעונו זה, וכך הותיר את שאלת המניעים לפרסום **על הקומוניזם** בעינה.

'קרמלין - או ירושלים'

לכאורה לא היה בעל **הקומוניזם** כל חידוש פוליטי או רעיוני אשר עשוי להסביר את המאמץ הניכר שהשקיע בן-גוריון בכתיבתו. יערי עמד על כך כשציין: 'כל הטיח הטפל וכל דברי ההבל ורעות הרוח, שנערמו נגדנו על ידי סופרי מפא"י במשך עשרות בשנים, הוא טח והטיח נגדנו במרוכז'⁵⁵. ואכן, היגיון היסוד של **על הקומוניזם** בלט עוד במתקפתו של ברל כצנלסון על השומר הצעיר במאמרו 'גם בשחוק יכאב לב', שפורסם בסוף 1939.⁵⁶ מאמרי ס. ש. יריב שכפלו טיעונים שרווחו בעיתונות מפא"י,⁵⁷ שבן-גוריון נהג לחזור עליהם בנאומו.⁵⁸ כך, דבריו בדיון שקיימה הכנסת במשפטי פראג⁵⁹ - שצוטטו בהרחבה בדבר בכותרת 'תגובת מפ"ם לזוועת פראג - צביעות כפולה'⁶⁰ - היו מעין תקציר של **על הקומוניזם**. יתר על כן, ס. ש. יריב הרבה להתייחס לדברי בן-גוריון, ובאופן הבולט ביותר בפרק השביעי, שבמובנים רבים הוא גם החריף ביותר בסדרה. הפרק נפתח בציטטה מנאום של בן-גוריון מ-29 באפריל 1951 - שהובאה באסופת מאמריו חזון ודרך, אשר גם היא ראתה אור בהוצאת מפא"י - ולפיה 'ההכרעה העומדת לפנינו היא: במי נאמין? למי נעבוד? ופועלי ארץ-ישראל צריכים להכריע: קרמלין - או ירושלים'.⁶¹ בן-גוריון אף העמיד בספק את נאמנותו של הצעיר לביטחון ישראל, וקבע כי הוא נמצא בהכרח במצב של 'בגידה באחת מהשתיים: או בציונות או ב"מהפכנות"'.⁶²

יתר על כן, מתקפתו של בן-גוריון על ברית המועצות והשומר הצעיר חזרה - אגב הבדלי דגש מזעריים והחרפה בולטת של הסגנון - על הביקורת שעמדה במוקד **ישראל והקומוניזם**, ספרו של יחיאל הלפרן - חבר מערכת דבר, מראשי חוג המעורר וממבקריו

55 יערי, 'אויבים - הסיניתזה', 27.3.1953.

56 ברל כצנלסון, 'גם בשחוק יכאב לב', כתבי ברל כצנלסון, כרך תשיעי, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תש"ח, עמ' 195-240.

57 מרדכי נאור, 'הדור: לבטיו של עיתון מפלגתי', קשר, 13 (1993), עמ' 104; ויץ, 'מחלוקות פוליטיות ואידיאולוגיות', עמ' 90-91.

58 ויץ, שם, עמ' 101-102.

59 דוד בן-גוריון, 'דברי הכנסת, הכנסת השנייה, ישיבה 144 (25.11.1952), עמ' 165-171.

60 דוד בן-גוריון, 'תגובת מפ"ם לזוועת פראג - צביעות כפולה', דבר, 26.11.1952.

61 שם, עמ' 85.

62 יריב, **על הקומוניזם**, עמ' 88.

של בן-גוריון בתוך מפא"י⁶³ – שראה אור שנתיים קודם לכן, גם הוא, כמו על הקומוניסטים וחזון ודרך, בהוצאת מפא"י.⁶⁴ במוקד ספרו של הלפרן ניצבה ביקורת נוקבת על חלקים בשמאל הציוני, ובייחוד על מרכיביה של מפ"ם – פועלי ציון שמאל והשומר הצעיר – בטענה שהם טשטשו את הניגוד הרעיוני והמאבק הפוליטי עם הקומוניזם. הלפרן יצר זיקה בין העיליתנות המתבדלת של השומר הצעיר ובין שחיקת מחויבותו הציונית.⁶⁵ ככל שתמונת העתיד של מפ"ם נשענה יותר על 'המחנה הקומוניסטי העולמי', טוען הלפרן, כן 'מיטשטשים והולכים ההבדלים' בין מק"י למפ"ם בישראל ובזירה העולמית.⁶⁶ הלפרן נתן ביטוי לעמדותיו במאמריו בגיליונות יום שישי של דבר, שפורסמו לצד 'הטור השביעי' של אלטרמן.⁶⁷ משפטי פראג ותגובתה המתפתלת של מפ"ם, שהיו הסיבה הרשמית לפרסום על הקומוניסטים בידי בן-גוריון, לא היו אפוא אלא אשרור לטיעונו של הלפרן ושל רבים אחרים במפא"י, ולכן לא היה לכאורה טעם בכתיבת הסדרה ובפרסומה בדבר. אלא שיתכן כי דווקא תמיהה רעיונית זו עשויה לספק מפתח להסבר פוליטי לצעדו של בן-גוריון.

על מטרותיו הפוליטיות של בן-גוריון עשוי ללמד קהל היעד שאליו הוא פנה: קוראי עיתון ההסתדרות דבר. מרדכי נאור מציין כי פרסום סדרת המאמרים בעיתון הייתה מבחינתו של בן-גוריון 'דבר המובן מאלין', אף שדבר 'שוב לא נהנה ממעמד "העיתון הרשמי" שהיה לו בימי טרום המדינה'.⁶⁸ ואולם מדבריה של אביבה חלמיש עולה של'מובן מאלין' זה נדרש הסבר. היא בוחנת את תשובותיו של יערי למאמריו של בן-גוריון ומשווה את הוויכוח ביניהם לפולמוס שניהלו יערי וברל כצנלסון בראשית מלחמת העולם השנייה. לדבריה,

אז כתבו שני המתפלמסים מעל אותה בימה – עיתון ההסתדרות דבר. הפעם התפרסמו דברי הצדדים בשתי בימות שונות – זה תקף בדבר וזה התגונן בעל המשמר. לא כל מי שקרא את דברי האחד קרא גם את דברי האחר. אדרבה, רבים מחברי מפ"ם בעיר ובקיבוץ שקראו בשקיקה את מאמריו של יערי כלל לא קראו את מאמריו של בן-גוריון. אך לא היה בכך מכשול, לא רק משום שיערי הביא קרעי ציטוטים ממאמריו של בן-גוריון במאמריו שלו, אלא בעיקר מפני שהוא לא התייחס התייחסות של ממש לדבריו ולא ענה כלל על טענותיו.⁶⁹

63 בראלי, מפא"י בראשית העצמאות, עמ' 201-254, 347-363.

64 יחיאל הלפרן, ישראל והקומוניזם: מהפכת עם גולה, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תל אביב 1951.

65 שם, עמ' 205.

66 שם, עמ' 217, 220.

67 בראלי, מפא"י בראשית העצמאות, עמ' 347.

68 מרדכי נאור, 'העיתונות בשנות החמישים', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור

הראשון, תש"ח-תשי"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 218.

69 חלמיש, מאיר יערי, עמ' 77.

היריבות המפלגתית פיצלה אפוא את הדיון הרעיוני בתנועת העבודה: בעבר שימש דבר זירה משותפת – אם כי בהגמוניה של מפא"י – לפולמוס בין אגפיה השונים, ואולם זירה זו חדלה להתקיים בשנת 1943, עם ייסודו של היומון **משמר**, שב-1948 היה לעל המשמר. על משמעותו הפוליטית של פיצול זה אפשר ללמוד מפרסום מאמרו של יצחק בן-אהרן, 'עוז לתמורה בטרם פורענות' (1963). כדי להתגבר על הפיצול ולהבטיח למאמרו הד בכך אגפי תנועת העבודה, פרסם אותו בן-אהרן בו בזמן בשלושת עיתוניו: בדבר, בלמרחב ובגרסה מקוצרת בעל המשמר.⁷⁰

עולה מכך כי אף שחברי מפ"ם והשומר הצעיר היו מושא הביקורת של על הקומוניסם, כקוראי על המשמר לא הם היו קהל היעד של בן-גוריון; מנגד, פרסום המאמרים בדבר עשוי ללמד כי הוא כיוון אותם לציבור שנטה למפא"י, כלומר לקהל הבית שלו. להבדיל מהפרשנות הרווחת במחקר ומהסבריו של בן-גוריון, שתלו את תכלית מאמרי על הקומוניסם במטרות חינוכיות עתידיות, מאיר יערי, מנהיג הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר, קרא לתוך תוכם הבוטה וסגנונם הארסי מטרה פוליטית מידית יותר. לדבריו, 'יתכן שנעשה כאן ניסיון לגרום אותנו, על ידי פולמוס פרובוקטיבי לתגובה, שתקל על מישהו לבצע את זממו – מעין הקדמה לשבירת כלים ומסגרות שטרם נופצו', וכוונתו לשתפות בהסתדרות הציונית, בהסתדרות העובדים, בקואופרציה, בנח"ל ועוד. כך סיכם יערי את יעדיו של בן-גוריון: 'אפשר והפובליציסטיקה הזאת תפקידה להכשיר קרקע להנפת הגרון על השותפות הזו'.⁷¹

הגם שאין כל עדות כי אלו היו כוונותיו של בן-גוריון, יערי הציע כיוון פרשני חלופי להסבר החינוכי ששימש לבן-גוריון תירוץ לפרסום המאמרים, תירוץ זה התקבל כאמור גם על ספרות המחקר. מהצעתו של יערי עולה כי יש לאתר את יעדיו על הקומוניסם, כלומר את מטרות מסע התעמולה שניהל בן-גוריון נגד מפ"ם והשומר הצעיר, במציאות הפוליטית מפלגתית שעמה הוא התמודד בחורף 1952-1953.

מסע הניצחון של הציונים הכלליים

העדות הראשונה לכוונתו של בן-גוריון לנצל את משפטי פראג למסע תעמולה נגד מפ"ם מצויה במכתב למערכת דבר, בחתימת ס. ש. יריב, שנשלח ב-24 בנובמבר 1952, עם פרסום הידיעות על משפט אורן. במכתב קרא בן-גוריון לעיתון לחשוף את מלוא המשמעויות וההשלכות של המשפטים; 'לא נוכל לתבוע עלבון היהדות מבלי לתבוע עלבון האמת כולה', טען.⁷² המאמר הראשון בסדרת על הקומוניסם פורסם בדבר חודשיים לאחר מכן, ב-23 בינואר

70 דני גוטוויין, 'על הסתירה בין האתוס החלוצי לאידיאולוגיה הסוציאליסטית בתנועת העבודה הישראלית: דוד בן-גוריון ויצחק בן-אהרן, 1948-1967', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 233.

71 יערי, 'אויבם – הסניטורה', 27.2.1953.

72 צור, 'בידידות המנהיג הזקן', עמ' 286.

1953. אלא שבאותה תקופה תפסה מפ"ם מקום מזערי בלבד בסדר היום הפוליטי של בן-גוריון, שהיה טרוד בעיקר בכינון קואליציה חדשה בשותפות עם הציונים הכלליים. שותפות כזו עמדה על הפרק מאז ממשלתו הראשונה, אך לא מומשה.⁷³ כדי להבטיח את יציבותה של הממשלה השלישית, שהוקמה באוקטובר 1951, בחן בן-גוריון את אפשרות צרוף הציונים הכלליים, אך שוב הדבר לא הסתייע.⁷⁴ הממשלה שבמרכזה ניצבו מפא"י, הדתיים והחרדים סבלה ממשברים מרגע הקמתה, ולאחר תהליך התפרקות, שהחל בספטמבר 1952, היא נפלה בדצמבר 1952. עם פרוץ המשבר פתח בן-גוריון במגעים לצירוף הציונים הכלליים לממשלתו הרביעית, שהוקמה ב-22 בדצמבר 1952, שלושה ימים לאחר נפילת הממשלה השלישית, והפעם עלה הדבר בידו.⁷⁵ עולה אפוא שבן-גוריון ליווה את הקמת הממשלה עם הציונים הכלליים במתקפה נגד מפ"ם. להלן תבורר הזיקה שראה בן-גוריון בין שני המהלכים הללו. בדצמבר 1952 הייתה האהדה לציונים הכלליים בשיאה. בבחירות לכנסת הראשונה שנערכו בינואר 1949 הם זכו בשבעה מנדטים, ואלה הקנו להם את המקום החמישי מבחינת גודל המפלגה, לאחר מפא"י, מפ"ם, החזית הדתית וחרות.⁷⁶ ואולם הזעם הציבורי שעוררה מדיניות הצנע, הקיצוב וטענות להעדפה הכלכלית של תומכי מפא"י והסתדרות, לצד משברים תכופים בממשלה,⁷⁷ הובילו 'לעייפות החומר בקרב האזרחים'.⁷⁸ גורמים אלו הביאו גם להתחזקות המעמד הציבורי של הציונים הכלליים, וזו באה לידי ביטוי בבחירות המקומיות שנערכו בנובמבר 1950.⁷⁹ תוצאות הבחירות 'דהימו את הציבור הישראלי ואת המערכת הפוליטית'⁸⁰ ולימדו על 'עליה חדה בכוחם של הציונים הכלליים וירידה דרמטית בכוחה של מפא"י'.⁸¹ גם אם נותנים את הדעת לעובדה שהבחירות נערכו בערים בלבד, ולא ביישובים כפריים, אשר שיעור התמיכה בהם במפא"י היה גבוה. כך, בבחירות לכנסת זכו הציונים הכלליים ב-5.2 אחוזים מן הקולות, ואילו בבחירות המקומיות הם זכו ל-24.7

73 יניב בן-עוזי, 'תנו לחיות בארץ הזאת!': מפלגת "ציונים כלליים", 1949-1952, קתדרה, 127 (ניסן תשס"ח), עמ' 153, 156.

74 'מרכז מפא"י דחה "הצעת נסיון" של בן-גוריון לשיתוף הכלליים', הארץ, 9.8.1951; 'מה דרשו הציונים הכלליים במו"מ עם בן-גוריון על הממשלה', הַבְּקָר, 8.10.1951.

75 'היום יסתיימו דיוני הנשיא עם הסיעות', הַבְּקָר, 21.12.1952; ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 41-43.

76 '427,027 איש הצביעו בבחירות לאספה המכוננת', הַבְּקָר, 31.1.1949; יניב בן-עוזי, 'מפלגת הציונים הכלליים, 1948-1955', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2005, עמ' 29.

77 ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 30, 33-35.

78 בן-עוזי, 'מפלגת הציונים הכלליים', עמ' 68.

79 'ניצחון מכריע לציונים הכלליים בבחירות המקומיות', הַבְּקָר, 16.11.1950; 'הציונים הכלליים המפלגה השנייה במדינה', הארץ, 16.11.1950; ראו גם: אורית רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים, עם עובד, תל אביב 2008, עמ' 105.

80 בן-עוזי, 'תנו לחיות בארץ הזאת!', עמ' 69.

81 ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 29. לדברי חבר הכנסת חנן רובין ממפ"ם, הבחירות העידו על 'תזווה ימינה', ויש לראות בהן 'כישלון חלקי של מעמד הפועלים'. 'המעמד הבינוני בקו לכיור', הארץ, 16.11.1950.

אחוזים; בתל אביב עלו הציונים הכלליים מ-7.2 אחוזים ל-30.1 אחוזים, ומפא"י ירדה מ-33.9 ל-23.1 אחוזים.⁸²

מסע הניצחון של הציונים הכלליים נמשך בבחירות לכנסת השנייה, שאז שילשה המפלגה את כוחה – תוצאה של אותם גורמי תרעומת שהביאו להישגיה בבחירות המקומיות – ועלתה משבעה מנדטים לעשרים, ובצירוף שתי סיעות לוויין שלה היא הייתה המפלגה השנייה בכנסת לאחר מפא"י, עם 23 מנדטים.⁸³ מפא"י הפסידה מנדט, אך שמרה על כוחה ועל מעמדה כמפלגת שלטון, וראשיה הביעו שביעות רצון בעיקר מן העמידה באתגר שהציבו הבחירות המקומיות.⁸⁴ ואולם עיון בתנודת הקולות מלמד כי 'מאוכזבי מפא"י ומשטר הצנע' תרמו לעליית כוחם של הציונים הכלליים וגרעו מכוחה של מפא"י.⁸⁵ בן-גוריון ראה בדאגה את התחזקות הציונים הכלליים בבחירות המקומיות והזהיר – 'ברור שאין זו עלייה קוניקטורלית בלבד, אלא ראשית התגבשות קבועה של המעמד הבורגני'.⁸⁶ פרשנותו להישגי הציונים הכלליים בבחירות לכנסת השנייה הייתה אף מחמירה יותר. 'הפרוצס בצייבור הפועלים, כפי שנראה לי', קבע בן-גוריון, 'הוא פרוצס של היימנה. צייבור הפועלים הולך לימין'.⁸⁷ בדיון במרכז מפא"י תלה מזכיר המפלגה זלמן ארן את תוצאות הבחירות המקומיות בכך שהמפלגה כשלה 'בגיוס קולות המעמד הבינוני – סוחרים, בעלי מלאכה ובעלי מקצועות חופשיים – שכן מלכתחילה היתה השלמה שאלה יפנו לנו עורף'.⁸⁸

יניב בן-עוזי מדגיש במחקרו על הציונים הכלליים כי בן-גוריון ראה חשיבות בקיומו של מעמד בורגני מבוסס וכי הוא חתר לגייס את תמיכתו באמצעות קואליציה עם המפלגות הדתיות.⁸⁹ בן-גוריון הפריד אפוא בין הבורגנות לימין ורצה לגייס את תמיכת הבורגנות כדי להכות את הימין. לפיכך לאחר הבחירות לכנסת השנייה הוא העדיף קואליציה עם המפלגות הדתיות כדי לפנות דרכן למעמדות הביניים, וחשש שמא צירוף הציונים הכלליים יגרום להתחזקות הימין ולהשתלטותו על המדינה. בספטמבר 1951 הוא הסביר בוועידה המדינית של מפא"י כי הציונים הכלליים 'קבלו הכשר אם ישותפו בממשלה'.⁹⁰ עולה אפוא שלשיטתו של בן-גוריון, אמנם צירוף הציונים הכלליים לממשלתו בשלהי 1952 הבטיח את קיום ממשלתו, אך הוא היה גם מפלה פוליטית שסיכנה את שלטון מפא"י.

82 'לוח תוצאות הבחירות לרשויות המקומיות', הפקר, 16.11.1950; 'הציונים הכלליים המפלגה השנייה במדינה', הארץ, 16.11.1950; רוזין, חובת האהבה הקשה, עמ' 105.

83 'נקבעה חלוקת המנדטים לכנסת השנייה', הארץ, 9.8.1951.

84 ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 16, 37-36.

85 בן-עוזי, 'תנו לחיות בארץ הזאת!', עמ' 161-162; רוזין, חובת האהבה הקשה, 169, 189.

86 ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 30.

87 צור, 'בדידות המנהיג הזקן', עמ' 290.

88 ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 31.

89 בן-עוזי, 'תנו לחיות בארץ הזאת!', עמ' 162-163.

90 שם, עמ' 163-164.

כמו בן-גוריון, גם מאיר יערי הצביע בתשובתו לעל הקומוניסם על הסכנה שיצרה התחזקות הציונים הכלליים לשלטון תנועת העבודה. לדבריו,

בסיוע של 'המהלך החדש' האנטי-חלוצי של בן-גוריון, עלולה מפא"י להביא את עצמה ואת כולנו למעמד של מיעוט במדינה ובכנסת. ויהא נא ברור לכל: ברגע שהאדונים רוקח וברנשטיין יזכו יחד עם כל הסיעות האזרחיות ב-51%, הם ינהגו במפא"י ממש כפי שנהגו בעיריית תל-אביב, כשם שהם נוהגים עתה בעיריית ירושלים וכשם שבני מינס מהבורגנות נוהגים, בהשראת האימפריאליזם האמריקני, בצרפת ובאיטליה.⁹¹

עולה אפוא השאלה מדוע בחורף 1952-1953, בעת שהיה בן-גוריון מודאג שמא צירוף הציונים הכלליים לממשלתו יעניק להם הכשר ציבורי, יחזק את הימין ויסקן את שלטון מפא"י, הוא השקיע מאמצים במתקפה על הקומוניזם של השומר הצעיר. לטענתנו, התשובה לשאלה זו היא שבן-גוריון ראה במתקפה זו דרך עקיפה למאבק בעליית כוחם של הציונים הכלליים.

המאבק בהתברגנות בתוך מפא"י

ראשי מפא"י הבינו שמקור התמיכה הגוברת בציונים הכלליים היה נעוץ בעוינות שעוררה התנהלותה של מפא"י כמפלגת שלטון. לאחר הבחירות המקומיות הסביר בן-גוריון כי מפא"י ירדה 'כמעט בכל מקום', כי יש סכנה שירידה זו 'יכולה להיפך לקבועה' וכי כוחם של הציונים הכלליים עלול להוסיף ולעלות 'אם שגיאות הממשלה ימשכו'. את המקור העיקרי ל'שגיאות' אלו הוא ראה במדיניות הצנע, שכן הקיצוב הוא 'מנגנון לא אהוד', ומעורר 'מחאה נגד הממשלה'.⁹²

אולם מקור הטרוניה נגד מפא"י היה רחב יותר: שלטונה עורר התנגדות גם בשל העדפת המשק ההסתדרותי, פרשות שחיתות שהיו מעורבים בהן אישים בצמרת המפלגה והמאפיינים האוטוריטריים שיוחסו לבן-גוריון. הציונים הכלליים ניצלו מיאוס זה והוקיעו את מפא"י כמי שמעודדת את השוק השחור ומתנכלת לשוק החופשי, בד בבד עם דיכוי היוזמה הפרטית ופגיעה בחירויות האזרח.⁹³

התעמולה של הציונים הכלליים הייתה יעילה במיוחד משום שהיא הכילה והעצימה טיעונים שרווחו גם בפולמוס הפנימי בתוך מפא"י. ככזו, בתעמולה הייתה גלומה סכנה של עידוד המשך זליגת הקולות ממפא"י לציונים הכלליים, שניכרה עוד בבחירות המקומיות ב-1950 ובבחירות לכנסת ב-1951. בן-גוריון ידע כי רבים מחברי מפא"י ותומכיה לא זו

91 יערי, 'אויבם - הסיניתזה', 20.3.1953.

92 ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 30.

93 בן-עוזי, 'תנו לחיות בארץ הזאת!', עמ' 72-75.

בלבד שהתנגדו למדיניות הצנע והקיצוב אלא שהם נמנו גם עם מפריה וכי הפרות אלו עוררו ביקורת בקרב חוגים שונים במפלגה.⁹⁴

כמה ממפירי מדיניות הצנע היו אנשי ההתיישבות העובדת שמכרו את תוצרתם בשוק השחור. 'הדבר לא נותן לי מנוח', ציין בן-גוריון במכתב לשר האוצר אשכול ביולי 1952 ודרש 'לעקור אותו מן השורש בלי רחמים'. עברות על חוקי הפיקוח והקיצוב היו נחלתם של עוד גורמים בתנועת העבודה, כמו תנובה, צרכניות, המשביר המרכזי וסולל בונה.⁹⁵ תקופת הצנע הביאה אפוא להתנגשות בין ערכי החלוציות המוצהרים של מפא"י, שבאו לידי ביטוי בצנע ובקיצוב, ובין השיקולים העסקיים של גורמים בתנועת העבודה שהפרו את תקנותיהם.

להבדיל מעמדתו הנחרצת של בן-גוריון כלפי הפרות חוקי הפיקוח והקיצוב, הוא גילה יחס מהוסס יותר כלפי תולדה אחרת – נפיצה יותר פוליטית – של משטר הצנע: 'ההתברגנות' ו'השחיתות' בתוך מפא"י.⁹⁶ בשיח הפנים-מפלגתי בן הזמן קוון המונח 'התברגנות' לחריגה מרמת חיים שהלמה את אפשרויות תקופת הצנע וטיפוח סגנון חיים שבמונחי התקופה אופיין בצריכה ראוותנית של מותרות, בעיקר בתחום הדיור, הרכב, הביגוד והבילוי, שנגדו את ערכי החלוציות שהטיפה להם מפא"י. ההתברגנות נקשרה לא פעם בשחיתות, ומונח זה – 'שחיתות' – נגע בעיקר לניצול עמדות כוח בשלטון להשגת יתרונות חומריים. אף שניצול זה לא היה פלילי, הוא נחשב כזה שהמפלגה חייבת לפעול כדי לשרשו. ואכן, בלחצה של דעת הקהל המפלגתית הוקם בסתיו-חורף 1950-1951 המוסד לביקורת, שלידי נמסרה הסמכות לדון בחריגות מאורח החיים הראוי. בו בזמן הפעילה גם ההסתדרות בית דין מיוחד לטיפול בהפרות תקנות משטר הצנע בידי חבריה.⁹⁷ דיונים אלו ליבו בראשית שנות החמישים את העניין הציבורי והתנועתי בתופעות ההתברגנות והשחיתות.⁹⁸

המאבק בהתברגנות חשף פיצול שהלך והעמיק בתוך שכבת ההנהגה והפעילים של מפא"י, בד בבד עם כינונו של 'המעמד הבינוני תוצר המדינה', כהגדרתם של הנרי רוזנפלד ושולמית כרמי.⁹⁹ בראלי טוען כי הכוח הפוליטי הרב שהתגלגל לידיהם של ראשי מפא"י [...] ולידי אנשי מפא"י במנהל הממשלתי וההסתדרותי, גרם להם 'שכרון כוח'¹⁰⁰ ועורר ביקורת על הפער בין תביעות משטר הצנע ובין 'מה שנתפס כחיי מותרות של חוגי השלטון'

94 בראלי, מפא"י בראשית העצמאות, עמ' 101.

95 שם, עמ' 101-102.

96 אבי בראלי, "התברגנות" ו"שחיתות" במפא"י בראשית שנות החמישים: מידות ציבוריות ופיקוח מפלגתי, ציון, סח (תשס"ג), עמ' 69-104.

97 נמרוד הגלעד, 'השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית ממלה"ע השניה ועד לימי הצנע', עבודת דוקטור, כרך ב, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2011, עמ' 63.

98 שם.

99 הנרי רוזנפלד ושולמית כרמי, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר ולביקורת, 2 (1979), עמ' 43-84.

100 בראלי, מפא"י בראשית העצמאות, עמ' 104.

שעמדו בניגוד 'לסבלות הצנע של האזרחים הוותיקים בערים'.¹⁰¹ את הביקורת העצימו פערי שכר שהלכו והתרחבו בתוך ההסתדרות למעשה, להבדיל מ'המשכורת המשפחתית', השוויונית, שעוד נהגה בה להלכה. השכר ששולם במנגנוני המדינה היה גבוה מזה שנהג במוסדות ההסתדרות, והדבר יצר פערי הכנסה ניכרים בתוך שכבת הפעילים של מפא"י ועורר 'מתיחות בין עסקנים ששפר עליהם גורלם וגדלה משכורתם ובין אלו שהיו בעלי גישה פחות נוחה לטובות הנאה חומריות'.¹⁰² אליעזר לבנה - חבר הכנסת הראשונה והכנסת השנייה והעורך הראשון של עיתונה של מפא"י הדור, שהאמין בקו פרו-אמריקני תקיף ואשר הוויילה שבנה בירושלים עמדה במוקד ביקורת חריפה - הצביע על הפיצול המעמדי שהתחולל במפא"י בעקבות הקמת המדינה. לדבריו, 'קיום שכבות כלכליות שונות במפלגה ובהסתדרות מעלה, בלי ספק, שאלות סוציאליות חדשות שלא היינו רגילים להן בתקופה הטרומ-ממלכתית', ועל מפא"י להשלים עם השינוי שהתחולל במבנה החברתי שלה ולא לצאת נגד חבריה בעלי הרכוש.¹⁰³

מקור מרכזי לביקורת הפנימית במפא"י על ההתברגנות היה אתוס השוויון החברתי, פרי הערכים החלוציים-פועליים שרווחו במפלגה. אתוס שוויון זה עמד גם בבסיס הביקורת של חוגי אופוזיציה שונים במפלגה נגד 'המיסוד ההיררכי' של המנגנון המפלגתי. ביקורת זו באה לידי ביטוי בולט בפעולתו של חוג המעורר - שכאמור, אחד מראשיו היה הלפרן - שקשר בין שוויון חברתי לדמוקרטיה מפלגתית.¹⁰⁴ אתוס זה של שוויון חברתי, קובע בראלי, הפריע 'לאנשי המנגנון המפלגתי-הסתדרותי ולאנשי מפא"י בזרועות השונות של השלטון החדש ליהנות מן הפירות של מעמדם החדש'.¹⁰⁵

היסוד הבורגני - או המתברגן - בשדרת הפקידות הבכירה והממסד המפלגתי של מפא"י דחה את הביקורת החלוצית-פועלית וטען שהיא פוגעת בערכי הדמוקרטיה. כך הדהד לבנה את עקרון קדושת הרכוש הפרטי וקבע כי אסור למפא"י להתערב בשימוש של חבר המפלגה 'בחסכוניותו, ירושתו, או נכסיו האחרים - שבאו אליו בדרך הוגנת, ובתגובה לפסיקת המוסד לביקורת של מפא"י בעניינו ציין כי אין למפלגה כל זכות לנשל חבר 'מביתו או נחלתו'.¹⁰⁶ אחרים הדגישו היבט אחר של ערכי המערב וטענו כי רדיפת המתברגנים מלמדת על עולם ערכים טוטליטרי, בולשביקי. כך, לאחר שחייב המוסד לביקורת שורה של בכירי מפא"י והשירות הממשלתי - ובהם זלמן ארן, מרדכי נמיר ופנחס לבון - לוותר על דירות פאר שרכשו תוך כדי ניצול מעמדם השלטוני,¹⁰⁷ השווה זליג לבון, מנהל חברת

101 שם, עמ' 105.

102 שם, עמ' 106.

103 שם, עמ' 132.

104 שם, עמ' 201-254.

105 שם, עמ' 105.

106 שם, עמ' 132.

107 שם, עמ' 122-123. בנוגע לנסיבות רכישת הדירות ראו גם: יצחק גרינברג, זלמן ארן: פוליטיקאי כאינטלקטואל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2018, עמ' 162.

שיכון ההסתדרותית, את דרכי הפעולה של המוסד לביקורת לאלו של הגסטאפו הנאצי והגה-פה-או הסובייטי.¹⁰⁸ מזכיר מפא"י זלמן ארן ביטא את חששות המתברגנים בהזהירו מפני השלטת 'משטר של בילוש' על חברי המפלגה.¹⁰⁹ חששות אלו רווחו בקרב קבוצות משפיעות במפא"י, ולכן הקפיד אפרים רייזר, מזכיר המוסד לביקורת, לדחות את ההשוואה בין פעולתו לזו של המפלגה הקומוניסטית.¹¹⁰

בשנות החמישים הרבתה התעמולה של הציונים הכלליים לזהות את מפא"י עם הבולשביזם¹¹¹ ולהדגיש את קרבתם הם לממשל האמריקני, ליהדות ארצות הברית ולהסתדרות ציוני אמריקה, שהודיעה באותה עת על מיסוד תמיכתה בציונים הכלליים בישראל.¹¹² לטענת פרץ ברנשטיין, מנהיג הציונים הכלליים, 'רק עזרה מסיבית מארה"ב תאפשר את קיומה של מדינת ישראל – עזרה ישירה של ציוני אמריקה ותמיכה של הממשל האמריקני, שגם היא תולדה של פעולת ציוני אמריקה'.¹¹³ נראה כי התנגדות הציונים הכלליים למעורבותה של מפא"י בכלכלה ותמיכתם בכלכלה החופשית בנוסח ארצות הברית¹¹⁴ היו מן הגורמים להישגיהם בבחירות המקומיות ולכנסת השנייה, שנערכו על רקע הגבלות מדיניות הצנע.

ככל שביססה מפא"י את אחיזתה בגופים הממלכתיים, כן גברה הביקורת שנמתחה על הסגנון הבולשביקי של שלטונה, שיוחס לזיקותיה להגות ולמעשה הסוציאליסטיים. ביקורת זו כרסמה במעמדה ההגמוני של מפא"י וכאמור, יצרה מצע נוח לזליגת בוחריה הלא מרוצים לכיוון הציונים הכלליים. הרצון לבלום מגמה זו עשוי להסביר מדוע ראה בן-גוריון צורך לפתוח במתקפה עזה חסרת תקדים נגד השומר הצעיר דווקא בעת שהבעייתיות בעמדתה של מפ"ם כלפי הגוש הסובייטי גרמה לכוחה להצטמק: הוא השתמש בהוקעת אהדתה של מפ"ם לברית המועצות כדי לשלול את זיהוי מפא"י עם הבולשביזם וראה בעל הקומוניזם דרך להצגת שלטונו כגשר בין ישראל למערב בכלל ולארצות הברית בפרט.

108 בראלי, מפא"י בראשית העצמאות, עמ' 131-132.

109 שם, עמ' 114.

110 שם, עמ' 108.

111 אבי בראלי, 'הדימוי הבולשוויקי של מפא"י בשיח הזיכרון הישראלי', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא, כרך שני, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012, עמ' 550.

112 זהר שגב, 'ציוני ארצות הברית במדינת ישראל בשנות החמישים: אופוזיציה פוליטית ואלטרנטיבה ליברלית', עיונים בתקומת ישראל, 12 (2002), עמ' 505-506.

113 שם, עמ' 496.

114 בן-עוזי, 'מפלגת הציונים הכלליים', עמ' 75; שגב, 'ציוני ארצות הברית', עמ' 502-504.

יחסי ישראל עם המערב

המתקפה על השומר הצעיר שימשה מסגרת רטורית, שלתוכה יצק בן-גוריון את התוכן הפוליטי של **על הקומוניזם**: התבססותה וביטחונה של ישראל מותנים, לשיטתו, בתמיכת ארצות הברית והמערב, ורק מפא"י בהנהגתו תוכל להבטיח תמיכה זו ולהשתמש בה לצורכי בינוי האומה. קו זה התגלה בהכרעתו של בן-גוריון ב-1950 לנטוש את מדיניות אי-ההזדהות הרשמית ולנקוט קו פרו-מערבי מוצהר.¹¹⁵ כן הוא החליט להסתמך על תמיכתם הכלכלית של ממשלת ארצות הברית והקהילה היהודית שם, כפי שמלמדות 'ההסכמות' בינו ובין המנהיג היהודי אמריקני יעקב בלאושיין באותה שנה.¹¹⁶

בן-גוריון ייחד חלקים רחבים של **על הקומוניזם** לתיאור האיבה ההיסטורית של ברית המועצות ללאומיות היהודית, לתנועה הציונית ולמדינת ישראל. הוא פתח בגילווייה האחרונים של איבה זו, שהיו הגורם לסדרת המאמרים. המשטר הסטליניסטי, לדבריו, 'בנוי על טירור, רצח המוני והטלת אימים שלא היו כמותם בתולדות האנושות'¹¹⁷ ובאים לידי ביטוי גם ביחסו לעם היהודי. במשפטי פראג ב-1952 'נתגלו הסימנים הראשונים של מסע אנטישמי בין-לאומי',¹¹⁸ שלא היה אלא הקדמה ל'עלילת הדם המוסקבאית ומזימותיה המדיניות נגד העם היהודי', אשר הבשילו ל'עלילת הרופאים' בראשית 1953.¹¹⁹ לדבריו, 'הבעיה האיומה שבכולן', שגלומה במסע אנטישמי זה, היא 'הגורל הצפוי לשני מיליונים יהודים הנמצאים תחת שלטון קומוניסטי'.¹²⁰ ההסתה וההשמצה נגד ישראל והעם היהודי, הדגיש בן-גוריון, אינן שונות מהמסע הנאצי נגד היהדות בזמננו, ולטענתו, 'כמסע ההשמדה של היטלר כן מסע ההסתה וההשמצה של הקרמלין',¹²¹ שלא נרתע מ'לכרות ברית עם היטלר'.¹²² המשטר הסובייטי, טען בן-גוריון, הוא 'משטר פאשיסטי טוטליטרי',¹²³ שמאז כינונו הנחית מכה קשה על העם היהודי,¹²⁴ באמצעות פעולה משולשת: ניתוק יהדות ברית המועצות מהעם היהודי, החנקת החיים היהודיים בשטחה ורדיפת התנועה הציונית בכל

115 ימימה רוזנטל, 'מדיניות החוץ של ישראל: בין ביטחון לדיפלומטיה', בתוך: צמרת ויבלונקה (עורכים), **העשור הראשון**, עמ' 181-183.

116 Tal Elmaliach, 'Beyond Mamlakhtiyut and Halutzituy: The Ben-Gurion-Blaustein Understanding in Light of Ben-Gurion's Theory of Revolution', *Israel Studies*, vol. 25, 3 (Fall 2020) pp. 65-80

117 יריב, **על הקומוניזם**, עמ' 5.

118 שם, עמ' 13.

119 שם, עמ' 12.

120 שם, עמ' 13.

121 שם, עמ' 13-14.

122 שם, עמ' 77.

123 שם, עמ' 78.

124 שם, עמ' 60.

רחבי הגוש המזרחי.¹²⁵ בימי המשטר הקומוניסטי הפכה ברית המועצות 'לבית קברות של הציונות והתרבות היהודית',¹²⁶ והיא 'התמידה כמקודם לרדוף באף ובחימה כל גילוי ציוני ויהודי חופשי בכל מקום שידה מגעת'.¹²⁷

כנגזרת של איבתה לציונות, ציין בן-גוריון, סייעה ברית המועצות להשמדת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל באמצעות תמיכה במסע ההשמדה שארגן המופתי נגד היישוב היהודי בשנים 1936-1938.¹²⁸ ימיה של איבה זו, לדבריו, הם 'כימי המשטר הסובייטי', והיא 'לא נתבטלה ולא נתרככה אף כמלא הנימה' גם כשתמכה ברית המועצות בהקמת ישראל בימי נאום גרומיקו ולאחריו.¹²⁹ נאום גרומיקו לא שיקף 'מפנה חיובי ביחס לציונות', אלא היה 'צעד שחמטי חרוץ לסלק יריב פוליטי מעמדת-כוח בפינה חשובה בעולם', שכן 'זאת הייתה הדרך הבטוחה היחידה לסלק את אנגליה מהמנדט הפלשתינאי'. באותה רוח הקטין בן-גוריון גם את חשיבות תמיכת ברית המועצות בתכנית החלוקה בהצבעה באו"ם¹³⁰ ואת תרומתה לעסקת הנשק הצ'כית במלחמת העצמאות.¹³¹ לדבריו, ברית המועצות אף פגעה במאמץ הצבאי של ישראל: בזמן המלחמה נזקק צה"ל לסיוע של הקהילות היהודיות בתפוצות בתרומות לרכישת נשק ולסיוע במתנדבים. להבדיל ממדינות המערב, ממשלות ברית המועצות וגרורותיה סירבו לאפשר ליהודים שבשטחן לעזור לישראל. מבחינה זו, הוא טען, מצב היהודים בגוש הסובייטי דומה למצב היהודים במדינות ערב 'הרוצות לכלותנו'.¹³² האיום שהציבה ברית המועצות על ביטחון ישראל והסכנה שהייתה טמונה בזיקת השומר הצעיר לגוש הסובייטי שימשו לבן-גוריון רקע להצגתה של ארצות הברית בתור מפתח לקיומה, להתבססותה ולשגשוגה של המדינה. לפיכך, חזר בן-גוריון פעמים רבות ובצורות שונות על הטיועון כי ממשלות מפא"י שבראשותו משמשות גשר למדינות המערב. ואכן, משנת 1949 קיבלה ישראל מהאמריקנים סיוע כספי בהיקף של עשרות מיליוני דולרים בשנה. בשנים 1949-1950 הגיע הסיוע ממלוות של הבנק האמריקני ליבוא וליצוא, ומ-1951 הוא הוענק כחלק ממדיניות התמיכה של ארצות הברית במדינות מתפתחות והועבר בצורת הלוואות פיתוח בריבית נמוכה ובמכירת עודפי מזון.¹³³ נוסף על כך, ארצות

125 שם, עמ' 58.

126 שם, עמ' 76. ההדגשה במקור.

127 שם, עמ' 62.

128 שם, עמ' 59.

129 שם, עמ' 97.

130 שם, עמ' 61.

131 שם, עמ' 96.

132 שם, עמ' 92-93, 97.

133 Clyde R. Mark, 'Israel: U.S. Foreign Assistance', Congressional Research Service – The Library of Congress, 26.4.2005, <https://sgp.fas.org/crs/mideast/IB85066.pdf>; U.S.

Foreign Aid to Israel: History & Overview, Jewish Virtual Library (אוחזר <https://www.jewishvirtuallibrary.org/total-u-s-foreign-aid-to-israel-1949-present> ב-4.2.2022); חיים ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, מוסד ביאליק, ירושלים 1990, עמ' 59.

הברית סייעה לישראל באמצעות העברת ידע בתחומים שונים, תוך כדי שיתוף פעולה בין-ממשלתי.¹³⁴

בן-גוריון הדגיש את 'האהדה של המוני העם בישראל לאמריקה', בשל עזרתה המתמשכת 'להקמת מדינת ישראל ולבניינה ולפיתוחה'.¹³⁵ אהדה זו עומדת בניגוד לפעולתם של 'סוכני מוסקבה', ובהם מפ"ם, אשר 'מכתימים ומנאצים כ"השתעבדות" את המדיניות הישראלית המכוונת לספק צרכיה היסודיים של מדינת ישראל בבניין הארץ ובבטחונה'.¹³⁶ הוא תקף את תנועת השומר הצעיר על שאינה חדלה 'מהשמיץ את ממשלת ישראל על המיליונים שהשיגה [...] מ"האימפריאליסם האמריקני" בכבודו ובעצמו',¹³⁷ ומאשימה אותה ב'השתעבדות למערב'.¹³⁸

עזרתה של ארצות הברית לישראל אינה כספית בלבד, הדגיש בן-גוריון. לצד גימוד עזרתה של ברית המועצות לאישור החלטת החלוקה ולרכש הנשק מצ'כיה, הוא הצביע על ה'סיוע הנמרץ מצד ארצות הברית' להחלטת האו"ם,¹³⁹ וציין כי מרבית התמיכה, שהטתה את הכף, הייתה של ארצות המערב,¹⁴⁰ כשם שמרבית הנשק שנוקק לו צה"ל במלחמת העצמאות הגיע מהן.¹⁴¹ תלות זו במערב נמשכה לדבריו גם אחרי המלחמה. כך, 'צ.ה.ל חייב לשלוח מיטב מפקדיו ועובדיו להשתלם בחו"ל'. – והעולם היחיד הפתוח לפנינו הוא העולם המערבי', והדבר מחייב 'טיפוח יחסי ידידות עם מדינות אלו'.¹⁴²

ארצות הברית והמערב, הדגיש בן-גוריון, אפשרו גם את תמיכת הקהילות היהודיות המקומיות בישראל, והיהדות האמריקנית היא 'שעמדה לנו בבוא השואה הנאצית ובקום המדינה'.¹⁴³ לדבריו, 'כלי עזרת היהדות בעולם, לא היינו מספיקים לרכוש גם הנשק בצ'כוסלובקיה וגם הנשק בארצות המערב. ועזרה זו באה בעיקר מאמריקה, וכלי הרצון הטוב של הממשלה האמריקנית לא היתה יכולה להתקבל, אפילו מיהודי אמריקה'.¹⁴⁴ כך מימנו תרומות יהודי המערב את רכישת הנשק מצ'כיה, שדרשה את תמורתו ב'דולרים אמריקניים', שאותם 'אין מדפיסים במדינת ישראל, ויש רק ארץ אחת בעולם שבה אפשר

134 אבנר מולכו, 'קפיטליזם ו"הדרך האמריקנית" בישראל, פריון ניהול והאתוס הקפיטליסטי בסיוע הטכני של ארצות הברית בשנות החמישים', בתוך: אבי בראלי, דני גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), *חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי*, המכון למורשת בן-גוריון ויד יצחק בן-צבי, קריית שדה בוקר וירושלים 2005, עמ' 263-294.

135 יריב, *על הקומוניסם*, עמ' 61.

136 שם, עמ' 72.

137 שם, עמ' 50-51.

138 שם, עמ' 50-51, 63.

139 שם, עמ' 61.

140 שם.

141 שם, עמ' 96.

142 שם, עמ' 93.

143 שם, עמ' 60.

144 שם, עמ' 96.

להשיגם¹⁴⁵; כך נרכש גם הנשק ממדינות המערב תמורת 'דולרים שמקורם באמריקה'¹⁴⁶; וכך סייעו לישראל מתנדבים יהודים 'בעלי איכות מקצועית וצבאית גדולה [...] מדרום-אפריקה, אנגליה, קנדה, ארצות הברית של אמריקה ועוד' במלחמת העצמאות.¹⁴⁷

למעצמות המערב היה, לדברי בן-גוריון, תפקיד מכריע יותר מאשר לברית המועצות בהבסתה של גרמניה הנאצית. הוא דחה את גרסת השומר הצעיר, שייחסה את 'כל הניצחון נגד היטלר אך ורק לצבא הסובייטי'. במציאות, לדבריו, אנגליה 'לחמה יחידה בנאצים, כשעדיין היתה קיימת הברית בין היטלר וסטאלין', ארצות הברית 'הושיטה לרוסיה עזרה נדיבה' במלחמת העולם השנייה, ושחרורן של מרבית הארצות שכבשו מדינות הציר נעשה 'בעיקר על ידי צבא אמריקה ואנגליה'.¹⁴⁸ אזכור הברית בין היטלר לסטאלין והצגת המערב כמי ששחרר את העולם מן האיום הנאצי משרתים טיעון אחר של בן-גוריון, שלפיו לצד התועלת, מושתתים יחסי ישראל עם המערב על ערכים דומים, וכך ישראל 'הצטרפה לארצות המערב המקיימות בתוכן משטר דמוקרטי הדומה למשטר בישראל'.¹⁴⁹

על הקומוניסטים ערער אפוא את הסינתזה בין חלוציות לנאמנות לקומוניזם ולברית המועצות שקידם השומר הצעיר והציע במקומם סינתזה בין חלוציות, ערכי המערב וזיקה לארצות הברית. מהלך זה נועד, כאמור, לסייע להרחקת מפא"י מהזיהוי עם צנע ובולשביזם שדבק בה ונחשב אחת הסיבות למיאוס בשלטונה ולמעבר מצביעים לציונים הכלליים. עולה אפוא שהמתקפה של בן-גוריון על השומר הצעיר הייתה תשובה לביקורת של הציונים הכלליים על מפא"י.

מצביעי מעמד הביניים ומפא"י

בדיעבד, בטווח הקצר, חששותיו של בן-גוריון מפני התחזקות הציונים הכלליים התבדו. בבחירות לכנסת השלישית שנערכו ביולי 1955 ספגו הציונים הכלליים מפלה וירדו מ-20 מנדטים - 23 עם סיעות הלוויין שלהם - ל-13 מנדטים, והיו לסיעה השלישית בגודלה בכנסת לאחר מפא"י וחרות, שקיבלו 40 ו-15 מושבים, בהתאמה.¹⁵⁰ עם זאת, ירידתה של מפא"י מ-45 ל-40 מושבים הייתה התוצאה הגרועה ביותר בחמש מערכות הבחירות מ-1949 עד 1961.¹⁵¹

145 שם, עמ' 95-96.

146 שם, עמ' 96.

147 שם, עמ' 90.

148 שם, עמ' 96.

149 שם, עמ' 63.

150 ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 66.

151 אבי בראלי ואורי כהן, 'השיח הציבורי במפא"י לקראת שביתת האקדמאים ב-1956', קתדרה, 143

(ניסן תשע"ב), עמ' 154.

הסבר אפשרי למפלת הציונים הכלליים היה תפקודם הלקוי בממשלה וכישלונם לקדם את הנושאים שלשמן הם נבחרו, כמו הקטנת מעורבות הממשלה במשק, הורדת שיעורי המסים, החלשת מעמד ההסתדרות, חיזוק המגזר הפרטי, צמצום ריכוזיות השלטון והגנה על זכויות האזרח.¹⁵² הסבר אחר, סביר יותר, הוא השינוי החד במדיניות הכלכלית שיזמה מפא"י, בין השאר בשל חששה מפני התחזקות הציונים הכלליים: מאז 1953 בוטל בהדרגה הצנע, הוסר הקיצוב מרוב מוצרי הצריכה וניכרה צמיחה כלכלית.¹⁵³ שינוי זה שיפר את האווירה הציבורית ושמט את הקרקע מרבות מהקובלנות שהזינו את תעמולת הציונים הכלליים נגד מפא"י.

היחלשות הציונים הכלליים בבחירות 1955 היא גורם אפשרי להתעלמות המחקר מערכם הפרשני של חששותיו של בן-גוריון מפני התחזקותם – שגברו עם צירופם לממשלתו בשלהי 1952 – כגורם אפשרי לפרסום על הקומוניסטים. התעלמות זו עשויה להסביר את הניסיונות לפתור את התמיהה בדבר הגורמים לפרסום סדרת המאמרים, בהסבר הדחוק שתלה אותם בתכניות ארוכות טווח של בן-גוריון בתחום חינוך הנוער. להלן ננסה לעמוד על ההקשרים הפוליטיים והחברתיים העשויים לתמוך בהסבר שלפיו חששו של בן-גוריון מפני התחזקות הציונים הכלליים היה המניע לפרסום על הקומוניסטים.

מאז אמצע שנות הארבעים הודאג בן-גוריון מפני האפשרות שאבא הלל סילבר, מנהיג ציוני ארצות הברית ויריבו המרכזי בתנועה הציונית, יצליח לכוונן כוח שבמרכזו הציונים הכלליים ויצבי איום להגמוניה של מפא"י. עוד ב-1945 הסביר בן-גוריון כי הימין בארץ סובל מחוסר מנהיגות לאומית וכי סילבר יכול למלא את החלל. הסכנה הגלומה בסילבר טמונה לדבריו דווקא במתינותו היחסית: 'אין לו רקורד של מלחמה נגד הפועלים', ולעומת זאת הוא מקדם 'שיטה של שלטון על ידי פקידים'.¹⁵⁴ בראשית שנות החמישים נראה שחשש זה מתממש. על רקע ניצחונותיהם של הציונים הכלליים בבחירות המקומיות הם הציגו את סילבר כמועמד להחלפת בן-גוריון בראשות הממשלה. מגמה זו באה לידי ביטוי 'בסממנים הממלכתיים'¹⁵⁵ שהם הקנו לביקורו בישראל בשנת 1951,¹⁵⁶ אשר נחשב חלק ממערכת הבחירות שהייתה עתידה להתקיים בהמשך השנה.¹⁵⁷

במקום היחיד בעל הקומוניסטים שעסק ישירות בשיקולי בחירות, קואליציה ושלטון יצר בן-גוריון זיקה בין מתקפתו על השומר הצעיר, על רקע כישלון הקמתה של ממשלה עם

152 ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 61.
 153 נחום גרוס, 'כלכלת ישראל', בתוך: צמרת ויבלונקה (עורכים), **העשור הראשון**, עמ' 137-150; מרדכי נאור, 'הצנע', בתוך: הנ"ל (עורך), **עולים ומעברות 1948-1952**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1986, עמ' 108; לפי בראקאי, **ימי בראשית של המשק הישראלי**, עמ' 74, הצמיחה הכלכלית נראתה מ-1954.
 154 זהר שגב, **מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים: ההנהגה הציונית-אמריקנית, השואה והקמת מדינת ישראל**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2007, עמ' 101.
 155 הנ"ל, 'ציוני ארצות הברית', עמ' 510-511.
 156 עופר שיף, **ציונות של מנוצחים: המסע של אבא הלל סילבר אל מעבר ללאומיות**, רסלינג, תל אביב 2010, עמ' 250-251.
 157 שם, עמ' 250.

'רוב פועלי'¹⁵⁸ ובין חששו מפני הציונים הכלליים, לנוכח התחזקותם בבחירות. לדבריו, הימין הישראלי מעוניין בקיומה של מפ"ם ככוח המפלג את תנועת הפועלים ומחליש את כוחה, שכן בגלל מפ"ם 'מפולגת תנועת הפועלים, ואין פועלי ישראל מסוגלים להקים מפלגה מאוחדת שתהווה רוב יציב בכנסת ובעם'¹⁵⁹.

להבדיל מהמאמץ שהשקיע בביקורת סתירותיה הרעיוניות של מפ"ם, מגיתוחו הפוליטי של בן-גוריון עולה כי את הסכנה הממשית להגמוניה של מפא"י הוא ראה דווקא בהתחזקות הציונים הכלליים. להתחזקות זו לא היה קשר למפ"ם, שמשבריה הפנימיים שחקו ודלדלו את כוחה, אלא הוא היה נעוץ בתמורות חברתיות שחלו בקרב ציבור התומכים במפא"י, כלומר בהתברגנותם – בלשון השיח בן הזמן. תמורות אלה, כך לימדו הבחירות המקומיות והבחירות לכנסת, הובילו למעבר של מקצת תומכי מפא"י לציונים הכלליים והן עוררו במפא"י חשש מפני התעצמות מגמת הזליגה.

הסבר למקורותיה המעמדיים של הזליגה לציונים הכלליים הציע נחום זיו-אב, חבר חוג המעורר, במאמרו 'לתקנת ההווי במפלגה'¹⁶⁰, שראה אור בשבועון מפא"י **הפועל הצעיר** במארכ 1953, בד בבד עם פרסום מאמרי **על הקומוניסם**. זיו-אב החל את דרכו הפוליטית בימין האזרחי; כתושב מגדיאל הוא היה פעיל בארגונים שונים של בני המושבות ופרסם מאמרים **בדארה היום**; אחיו יצחק זיו-אב היה עיתונאי ופעיל מרכזי בציונים הכלליים. בעת שירותו כמפקד בכיר בהגנה התקרב זיו-אב להסתדרות, הצטרף לשורותיה והיה חבר במוסדותיה, וכחבר מפא"י הוא מילא תפקידים בכירים במשטרת ישראל ובחברת החשמל. זיו-אב הכיר אפוא היטב את הלכי הרוח בשכבות החברתיות שתמכו בציונים הכלליים, ולכן יכול לעמוד על חדירתם לציבור התומכים במפא"י.

ב'לתקנת ההווי במפלגה' זיו-אב קובע כי בתוך מפא"י מתגבשים 'זרמים שונים, הנוצרים מתנאים שונים של מוצא, של גיל, של עמדה', שלמקצתם השפעה שלילת על דרכה. אחד הזרמים האלה הוא,

חלק מסוים מבין חברי המפלגה הוותיקים, לא מאלו שהניחו את יסודותיה הרעיוניים, אבל מאלה שהם ראשית נדבכי בנינה – הגיעו עתה לגיל ולמעמד כלכלי כזה המעמיד אותם בסמוך מאוד לגבול של התברגנות זעירה, שאינה עולה בקנה אחד עם דרכה של המפלגה. [...] רובם פקידיים מכובדים במוסדות ציבוריים, כלכליים וממשלתיים. לרבים מהם נדמה כי מעמד זה מחייב דירה נאה, ריהוט נאה ותלבושת נאה. [...]

במפלגה הם תופסים לא מעט מקומות במוסדותיה הנבחרים: במועצות ובוועדים מקומיים. הם מייצגים לעיתים קרובות את המפלגה בוועדי עובדים, לא מעט מהם יושבים אף במוסדותיה המרכזיים.

158 ראו: ויץ, 'הבחירות לכנסת', עמ' 20-21; יזהר, **בין חזון לשלטון**, עמ' 89-91.

159 יריב, **על הקומוניסם**, עמ' 29.

160 נחום זיו-אב, 'לתקנת ההווי במפלגה', **הפועל הצעיר**, 25.3.1953, עמ' 9.

וכך יצא, שבהיות רבים מהם בין נבחרים המוסדות ובין עובדי מוסדות הממשלה והציבור, הם מעצבים את דמות ומעשי המפלגה בחיי היום-יום שלה ושל המדינה.¹⁶¹

זיו-אב מדגיש כי 'זרם זה הוא מסוכן' משום שהשפעתו גוברת, שכן כמו בכל מפלגת שלטון, גם במפא"י דבקו 'נספחים'. לאחר הקמת המדינה, לדבריו, 'כאשר השלטון נעשה "קונקרטי" (לא "שלטון" בציונות, אלא שלטון במדינה) דבקו בה "נספחים" כאלה ביותר'. מהם יש אף 'המחזיקים בהסתר כרטיסי-חבר של מפלגות אחרות, לעיתים של מפלגות עוינות'.¹⁶²

זיו-אב קובע כי 'ההתברגנת הזעירה' של חברי המפלגה מטשטשת את הגבולות עם מפלגות הימין ויוצרת לחץ לשותפות עמן. לדבריו,

לא קשה לראות את הנזק שגורמים תהליכים אלו למפלגה. ראשית, נזק מוסרי: חברים אלו אינם עוד חלוצים, הם אינם עוד סוציאליסטים וספק אם רובם עדין ציונים.

בשביל רובם, במידה שהם חושבים על ענייני המפלגה, הקואליציה עם הימין [...] טבעית. היא התפשרות כוללת עם תכניתה של מפלגת הציונים הכלליים בענייני הציונות.¹⁶³

זיו-אב מדגיש אפוא כי התברגנותם של גורמים מרכזיים במפא"י מובילה ל'התפשרות כוללת' של המפלגה עם דרכם של הציונים הכלליים, וקיימים בה אף יסודות שיכולים לחצות את הקווים המפלגתיים, כמו שמלמדת העובדה שמקצתם 'מחזיקים בהסתר כרטיסי-חבר של מפלגות אחרות'.

יחיאל הלפרן, מראשי חוג המעורר, הזהיר כי 'ההתפשרות הכוללת' עם דרכם של הציונים הכלליים, כדברי זיו-אב, טומנת בחובה סכנה לשחיקת מעמדה הציבורי וכוחה הפוליטי של מפא"י גם בקרב המצביעים שאינם נמנים עם חבריה. הוא הצביע על גורם נוסף שמזיז מצב זה: לדבריו, המפלגה 'משוללת הדמוקרטיה הפנימית' וכשלה בהקניית ערכיה החלוציים ל'המוני העולים החדשים שהצטרפו לתנועת הפועלים'. במקום זאת 'הפכו עליות חדשות - ובמידה גדלה והולכת גם ציבור ותיק - חומר ללוש בו בימי בחירות, לעיתים על ידי הבטחות חומריות שונות'. גישה זו הורידה את ציבור העובדים לדרגת 'אינטרסנט כשאר האינטרסנטים המעמדיים בארץ', ובעקבות 'התכנית הכלכלית החדשה', שהוכרזה בפברואר 1952, העובדים מפסידים לבורגנות במאבק על חלוקת ההכנסה הלאומית. הלפרן עמד בהרחבה על ההשלכות הפוליטיות של ניצחונה הכלכלי של הבורגנות:

עם הרעת המצב הכללי בארץ, החמיר המאבק המעמדי, והלחץ הגובר של הבורגנות התחיל לפגוע יותר ויותר גם בציבור העובדים הוותיק. [...] ההבדל בין החוגים

161 ש.ם.

162 ש.ם.

163 ש.ם.

המלוכדים מסביב לציונים הכלליים, ובין אלה מסביב לפרוגרסיביים, פוחת ויורד. לחצן של שתי המפלגות הוא עתה למעשה משותף וכמעט אחיד, והעומדים בראש הממשלה [...] רואים עצמם נאלצים לסגת מפני לחץ הבורגנות. רמת חייהם של המוני העם יורדת, והעשירים מוסיפים להתעשר ותקיפותם הולכת וגוברת.¹⁶⁴

הרצל ברגר, חבר כנסת מטעם מפא"י וחבר מערכת דבר, ואף הוא מראשי חוג המעורר, הסביר את סיבות הזליגה במאמרי פרשנות שפרסם לקראת מערכת הבחירות להסתדרות ב-1955, ובהם טען ש'הישוב הוותיק' חותר להעלות את רמת חייו, גם אם פירוש הדבר 'זבזבז אפשרויות הפיתוח' וה'פסקת תהליך בנייתה והרחבתה של הכלכלה הלאומית'. הוא הדגיש כי 'האופוזיציה ההסתדרותית', כלומר מפ"ם ואחדות העבודה, מנהלת לשם כך מאבק 'להעברת אחוז גדול יותר של האמצעים המיועדים לשמש הון-השקעה לפיתוח לתחום הצריכה השוטפת'¹⁶⁵ וציין כי העדפה זו של הצריכה על הפיתוח מגדילה את יכולתם של הציונים הכלליים 'לרכוש' [...] אהדה בחלק מציבור הפועלים והאינטליגנציה הסוציאליסטית'.¹⁶⁶ בעקבות הבחירות להסתדרות הדגיש ברגר: 'אחת התוצאות הבולטות של הבחירות היא התגברותו של האגף הבלתי-סוציאליסטי והאנטי-סוציאליסטי בהסתדרות'. לדבריו,

עלייה זו של הקולות הבלתי-סוציאליסטיים משקפת את הצטרפותה של שכבה חדשה, חדשה מבחינה פסיכולוגית ומדינית, להסתדרות. ההסתדרות היא עכשיו הרבה יותר כללית משהיתה לפני שש שנים, ועובדה זו מתבטאת [...] בהצטרפותם להסתדרות של רבים, ביחוד מן הישוב הוותיק, אך גם מבין העולים החדשים, שעוד לפני שש שנים סרבו להצטרף אליה מטעמים פוליטיים ופסיכולוגיים. עובדי משרדים ציבוריים ופרטיים, עובדים עצמאיים שבינתיים נעשו שכירים, עובדי מפעלים קטנים שבינתיים עברו לעבודה במפעלים בינוניים וגדולים.¹⁶⁷

תהליך זה, הסביר ברגר, אינו ייחודי לישראל. גם באנגליה הסירה 'שכבת הביניים [...] מבחינה חברתית-פסיכולוגית אולי יותר מאשר מבחינה סוציאליסטית' את תמיכתה מן הלייבור פעמיים והעלתה לשלטון את השמרנים. סכנה זו, גם אם אינה מידית, מחייבת את הנהגת ההסתדרות לעשות את 'חשבון נפשו של המפעל הסוציאליסטי בישראל', והימנעות מכך תהיה 'חטא לא יכופר'.¹⁶⁸

בעקבות קריסת הציונים הכלליים בבחירות 1955 שינה ברגר את הערכתו בנוגע למקור האיום על מפא"י, שכאמור סבלה באותן בחירות מירידה ניכרת בכוחה. לדבריו, 'השאלה

164 יחיאל הלפרן, 'רמת חיים', דבר, 14.11.1952.

165 הרצל ברגר, 'מערכה להסתדרות מבית ומחוץ: סכנות למשק הפועלים מימין - ולפיתוח המדינה משמאל', מולד, 13, 80 (1955), עמ' 61.

166 שם, עמ' 62.

167 הנ"ל, 'תוצאות הבחירות להסתדרות', מולד, 14, 81-82 (1956), עמ' 132.

168 שם, עמ' 133.

העיקרית המתעוררת נוכח תוצאות הבחירות לכנסת השלישית אינה השאלה הקבועה, התמידית, של שכבות הביניים, שהובילה ל'עלייה המסחררת של הציונים הכלליים בבחירות לכנסת השניה'. עתה, הוא טען, על מפא"י לתת את דעתה להצבעה לחרות, שהתרחבה בקרב העולים החדשים ובקרב 'תושבי הארץ הותיקים המצטופפים בשכונות העוני'.¹⁶⁹

המחלוקת בין בן-גוריון לחוג המעורר

למרות חששם של בן-גוריון מכאן וזיו-אב, הלפרן וברגר מכאן מפני זליגה של מצביעי מעמד הביניים ממפא"י בשל 'זיקות מעורבות לתנועת העבודה' ו'חסי אהבה-שנאה עימה', כהגדרתם של בראלי וכהן,¹⁷⁰ הם הסיקו מסקנות שונות בתכלית בנוגע לאופן ההתמודדות הנחוץ עם אתגר זה. מסקנות אלו שיקפו את הניגוד בין חוג המעורר ובין בן-גוריון בשאלות הקשורות להתנהלותה של מפא"י כלפי פנים ולמדיניותה כלפי חוץ.

כאמור, הצעד הראשון שהביא לכתובת סדרת מאמרי על הקומוניזם היה מכתבו של בן-גוריון, בחתימת ס. ש. יריב, שנשלח למערכת דבר ב-24 בנובמבר 1952, בעקבות פרסום הידיעות על משפטו של אורן, בד בבד עם המהלכים לצירוף הציונים הכלליים לקואליציה. אלא שבאותם ימים התחולל אירוע פוליטי אחר שהסעיר את מפא"י: עשרה ימים לפני כן, ב-14 בנובמבר 1952, פרסם הלפרן בדבר מאמר שכותרתו 'רמת חיים', ובו ביקורת חריפה על 'המדיניות הכלכלית החדשה' של הממשלה, שפגעה לטענתו ב'אדם הקטן' וב'ציבור העובדים', וגרמה לכך ש'העשירים מוסיפים להתעשר'. הלפרן תלה זאת בכך שמפא"י 'רוקנה מחיים דמוקרטיים תקינים' שגרמו לאובדן חלק מ'כוח התנופה הציבורי שלה', המונעים אותה מלהנהיג את ציבור הפועלים בדרכה המסורתית של תנועת העבודה.¹⁷¹ הזיקה שיצר הלפרן בין היעדר דמוקרטיה מפלגתית לאימוץ מדיניות כלכלית שפוגעת בעובדים ומחזקת את הימין עוררה זעם רב בהנהגת מפא"י. מזכירות המפלגה, שנתכנסה ביום פרסום המאמר, מתחה עליו ביקורת קטלנית ושקלה לחולל שינויים במערכת דבר, שהיה בה ייצוג נכבד לחוג המעורר, ולהטיל הגבלות על פעולתו. שבוע לאחר מכן, ב-21 בנובמבר, זומנו חברי מערכת דבר לבירור בפני מזכירות מפא"י, וזו נזפה בהם קשות, ולשיחת תוכחה נוספת עם בן-גוריון ב-4 בדצמבר. בראלי מציין כי הלפרן זיהה כי בן-גוריון אחראי לפעולתה של מזכירות מפא"י נגד חוג המעורר וחבריו במערכת דבר.¹⁷² ישיבת הנזיפה של מזכירות מפא"י התקיימה שלושה ימים לפני ששלח בן-גוריון למערכת דבר את

169 הרצל ברגר, 'מאזן הבחירות', מולד, 13, 84 (1955), עמ' 260-261.

170 Avi Bareli and Uri Cohen, *The Academic Middle Class Rebellion: Socio-Political Conflict over Wage-Gaps in Israel 1954-1956*, Leiden, Brill 2018, pp. 18-19

171 הלפרן, 'רמת חיים'.

172 בראלי, מפא"י בראשית העצמאות, עמ' 258-265.

מכתבו בחתימת ס. ש. יריב, ובו הדרישה לחשוף את מלוא המשמעויות של משפטי פראג ואורן. סמיכות זמנים זו עשויה ללמד שעל הקומוניסטים שימש את בן-גוריון למאבק בציונים הכלליים כלפי חוץ ובחוג המעורר כלפי פנים.

העיונות בין בן-גוריון לחברי חוג המעורר על דרכה של מפא"י בא לידי ביטוי גם בדרכי ההתמודדות עם זליגת מצביעי מפא"י לציונים הכלליים. חברי המעורר סברו שהפתרון הוא בחידוד האופי השמאלי של מפא"י, ואילו בן-גוריון הציע דווקא לעמעמו.

ברגר תיאר את תהליך בינוי האומה כתהליך מהפכני. לדבריו, 'אין לך עדות חותכת יותר להכרח הטרגי שהוטל על מעמד הפועלים המגשים את המהפכה העברית להאבק על נפש יעודו עם עצמו, ועם כוחות הפירוד וההתפרקות שבתוכו'. מאבק זה היה לדבריו מקור הלך הרוח הציבורי העוין למפא"י לקראת הבחירות המקומיות ב-1950, שכן 'העם הנושא את המהפכה הזאת אין לו במי לכלות את זעמו אלא במהפכה עצמה, במחולליה ומדריכיה, ועמד על הדמיון והניגוד בין 'המהפכה שלנו' ל'מהפכה הרוסית הגדולה'.¹⁷³ זיו-אב טען כי התברגנותם של חברי מפא"י היא ביטוי ל'התפרקות הבאה תמיד עם כל מהפכה' וכי 'הנהגת מהפכה, שתפקידה נגמר בנצחון, מחוייבת לטפל בבעיה זו [...] לפני שהיא מכה שורשים עמוקים בתוכנו'. הטיפול, לדעתו, כרוך ב'טיהור המפלגה [...] טיהור טוטלי'. דרך שהיא בין ניקוי וניפוי לבין החזרה בתשובה וניקוי'. לשם כך יש להרחיב את פעולת המוסד לביקורת של המפלגה לכל סניף, וכל חבר, ללא תלות במעמדו הציבורי יחוייב להופיע בפניו, 'אם כנאשם ואם כעד'.¹⁷⁴ לטענת הלפרן, 'גובר הפחד למסור בעיות גורליות להכרעה דמוקרטית אפילו במפלגת פועלי ארץ-ישראל. את מדיניות המפלגה קובעים ומכוונים למעשה אך ורק העומדים בראשה וקבוצה קטנה של אנשים הנראים להם'.¹⁷⁵

עולה כי הגם שחברי חוג המעורר היו שותפים לביקורת של בן-גוריון על הקומוניזם ודגלו בהידוק הקשר עם המערב, ביקורתם על מגמות ההתברגנות במפא"י לווהה ברטוריקה שהייתה קרובה לדימויי השלטון בברית המועצות. ברגר הציג את הציונות הסוציאליסטית כמחוללת מהפכה, שלצד מאפיינים מנוגדים יש לה גם קווי דמיון עם המהפכה הקומוניסטית ברוסיה; הלפרן תיאר את התנהלותה של מפא"י באופן שהזכיר את הממסד הסובייטי; וקריאתו של זיו-אב ל'הנהגת המהפכה' ול'טיהור המפלגה [...] טיהור טוטלי' הזכירה את ה'טיהורים' הסטליניסטיים.

בעל הקומוניסטים הציב בן-גוריון גישה הפוכה והניח את היסוד למיתון היסוד החלוצי שבפעולתה של מפא"י. לדבריו, 'מקורה ובסיסה של תנועת הפועלים בארץ הוא במפנה המהפכני שחל בתפיסה הציונית', מפנה 'שהוגי-הדעות בימינו קוראים לכך בשם סוציאליזם'. אולם 'עול המצוות האישיות של הציונות החלוצית' אינו מחייב את 'הציונות הרשמית', שכן 'צמצום החברות הציונית לציוני ההגשמה אישית בלבד היה מונע את התנועה הציונית מהיות תנועת עם', שהעיקרים אשר מחייבים אותה הם 'עיקר אחדות

173 הרצל ברגר, 'מעשה בנין ומלחמת סמכות', מולד, 32 (1950), עמ' 73.

174 זיו-אב, 'לתקנת ההווי במפלגה', עמ' 9.

175 הלפרן, 'רמת חיים'.

העם היהודי וזכות הגדרתו העצמית; עיקר זכות כל יהודי לצאת מהגולה ולשוב למולדת; עיקר עצמאותה של מדינת ישראל וביטחונה'.

על הקומוניסם יצא אפוא נגד השומר הצעיר כדי להציע חלופה לחוג המעורר וכדי למנוע זליגה לציונים הכלליים כאחד. החתירה להיות 'תנועת עם' הייתה משותפת לבן-גוריון ולחברי המעורר, וגם ההכרה בצורך להיאבק בזליגה לציונים הכלליים. אלא שהם סברו שיעד זה מחייב את העצמת היסוד המהפכני-החלוצי שבהתנהלותה של מפא"י כמפלגת שלטון; ואילו הוא סבר שיש למתנו ולצמצמו לקבוצות עילית בנוער ובהתיישבות כדי להתרחק מן הדימוי הבולשביקי ולחזק את ההכרה ביכולתה של מפא"י למזג בין בינוי האומה לזיקה למערב ולקיום בורגני.

סיכום

הפרשנות שהצענו מעלה שתי מסקנות בנוגע לחקר תולדות תנועת העבודה. המסקנה האחת מערערת על התפיסה המקובלת הרואה בתנועת העבודה מכלול פרשני עצמאי, ולכן בוחנת את התפתחותה בעיקר מתוך היחסים הרעיוניים, החברתיים והפוליטיים הפנימיים בין מרכיביה, תוך כדי ייחוס משקל נמוך ליחסיה עם הגורמים שמחוצה לה. להבדיל מכך, אף שעל הקומוניסם ממוקד במאבק המתרחש בין שני גורמים מרכזיים בתוך תנועת העבודה, מאבק זה, להבנתנו, אינו מסביר את פרסום המאמרים; פרסום זה מתחוויר רק מתוך היריבות שבין מפא"י לציונים הכלליים או בין תנועת העבודה לימין. המסקנה האחרת היא כי הואיל וראשי תנועת העבודה – בן-גוריון, יערי וחזן, טבנקין ואחרים – החזיקו בתפקידיהם שנים רבות, יש נטייה רווחת במחקר להסביר את צעדיהם השונים על רקע עברם מתוך הנחת המשכיות ורצף בפעולתם. נטייה זו באה לידי ביטוי בפרשנויות שהוצעו במחקר לפרסום מאמרי ס. ש. יריב. שלא כמו הסברים שמתבוננים במשך הארוך (Longue durée) או כאלו שנזקקים לפרשנויות מבניות, הפרשנות המוצעת כאן בוחנת את פרסום על הקומוניסם מתוך ההקשר המידי של התרחשותו, כאירוע שהבנתו מחייבת להתבונן דווקא באירועים קוניוקטורליים של המשך הקצר. אימוץ גישה זו בחקר סוגיות אחרות בהיסטוריה של תנועת העבודה עשוי לאתגר את המיקוד האידאולוגי השולט בפרשנות הרווחת של תולדותיה ולהסיטה לכיוון מחקר פוליטי-חברתי.